

Étienne Balibar

Den historiska materialismens grundläggande begrepp

Denna text ingick i svenska bokupplagan av Louis Althusser's *Att läsa kapitalet* (i del 2). Sv. upplagan utgiven 1970.

För Althusser's bidrag se [Att läsa kapitalet](#)

Översättning: Jan Stolpe



Étienne Balibar (1942-)

Innehåll

Inledning.....	1
1. Från periodisering till produktionssätt	7
2. Strukturens element och deras historia.....	18
3. Reproduktionen	40
4. Till en teori om övergångarna	54

Inledning

De föregående uppsatserna har redan fört fram den uppfattningen att vi hos Marx kan finna en allmän vetenskaplig teori om historien. Särskilt har de visat, att i utformningen av denna teori har Marx' konstruerande av det centrala begreppet "produktionssätt" en funktion som innebär en brytning i vetenskapligt och vetenskapsteoretiskt hänseende med hela den historiefilosofiska traditionen. Detta begrepp är fullständigt oförenligt med idealismens principer, såväl den dogmatiska som den empiristiska, och med sin allmängiltighet omvälver det undan för undan hela samhälls- och historieproblematiken.

Att det är så beror, som vi vet, på att Marx' "historiska materialism" inte bara ger oss *element* till en vetenskaplig historisk kunskap (som exempelvis är begränsade till historien om det "borgerliga" samhället i dess ekonomiska och politiska aspekter), utan en principiellt sann och riktig teoretisk vetenskap, alltså en abstrakt vetenskap. Begreppet "produktionssätt" och de begrepp, som är omedelbart förbundna med det, framstår alltså som de första abstrakta begrepp, vilkas giltighet inte är begränsade till en viss period eller ett viss slags samhälle, utan tvärtom begrepp som den konkreta kunskapen om dessa är beroende av. Härav vikten att bestämma och definiera dem på den allmängiltiga nivå som är deras, dvs. att ställa några problem som historievetenskapen sedan Marx är beroende av.

Men i sin framställning har Louis Althusser visat, att den explicita formuleringen (och således igenkännandet) av en abstrakt historieteori omvärvs av svårigheter och tvetydigheter. Han har påvisat de historiska och filosofiska orsakerna till detta. Med Marx' teori är det så paradoxalt, att den till sitt konstanta objekt har just den historia som den inleder den vetenskapliga kunskapen om – men samtidigt ingenstans tillhandahåller det adekvata begreppet för denna historia: ingenstans är detta begrepp självt föremål för reflexion. Jag vill här komma med en del preciseringar, som direkt kommer att föra över till vårt särskilda problem.

Det är inte helt riktigt att säga, att denna teoretiska formulering inte finns där, inte är närvarande: åtskilliga texter antyder den på ett anmärkningsvärt sätt, så t. ex. första delen av Den tyska ideologin (som redan innehåller en ny definition av "produktionen"), olika förberedande utkast till Kapitalet, vilka samlats i Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie,¹ men i synnerhet Förordet till Till kritiken av den politiska ekonomin, vars uttryckssätt ständigt kommenteras av den marxistiska traditionen. Det är mycket allmänna, framåttekande eller sammanfattande texter; texter där indelningarnas klarhet och det oemotsägliga i påståendena bara motsvaras av kortheten i motiveringarna och det elliptiska i definitionerna. Genom en olycklig slump, som i verkligheten är en historisk nödvändighet, är de enda framställningarna av historieteoriens principer, liksom de viktigaste metodologiska framställningarna (Inledning till Till kritiken av den politiska ekonomin) av detta slag, och för det mesta är de dessutom avsiktligt ofullbordade manuskript som icke har publicerats. Trots den dolda kritiska avsikten har Marxläsare på visst sätt varit berättigade att undra "var Marx egentligen har lagt fram sin historieuppfattning".

Vi vet vad den unge Lenin svarade i Vad är "folkvännerna":² denna teori finns överallt, men i två former; Förord framställer "den historiska materialismens hypotes", och Kapitalet är det verk där hypotesen sätts i arbete och *verifieras* på exemplet med den kapitalistiska samhällsformationen. Det är dessa begrepp som ger Lenin möjligheten att formulera en för oss

¹ Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf). 1857-1858, Berlin, Dietz Verlag, 1953. Se bland dessa manuskript särskilt Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehn, som här citeras med förkortningen Formen och med angivande av sida i den tyska upplagan (s. 375-413).

² Lenin, Vad är "folkvännerna" och hur kämpar de mot socialdemokraterna?, Samlade skrifter i urval 20, Sthlm, Arbetarkultur, 1942, s. 9 ff.

avgörande kommentar: i uttrycket "historisk materialism" betyder "materialism" ingenting annat än *vetenskap*, och uttrycket är strängt synonymt med "historievetenskap". Men dessa begrepp tillhör samtidigt organiskt den empiristiska, t. o. m. pragmatistiska, vetenskapsteorin, varav den här texten av Lenin helt och hållet är en tillämpning (hypotes/verifikation). Låt oss emellertid upprepa dess tendens i andra termer.

Läser man detta Förord uppmärksamt, ser man att det faktiskt inte har formen av en hypotes, utan har den explicita formen av ett svar, som det gäller att försöka rekonstruera frågan till.

Låt oss t. ex. ta en välkänd text, en av dessa program-texter vilkas intresse vi redan har antytt, brevet av den 5 mars 1852 till Weydemeyer. Här anger Marx *det nya i det som han har påvisat*:

"Det är inte jag som har förtjänsten av att ha upptäckt klassernas existens i det moderna samhället, Inte heller att ha upptäckt den kamp som dessa klasser hänger sig åt. Borgerliga historiker hade långt före mig framställt denna klasskamps historiska utveckling, och borgerliga ekonomer hade beskrivit dess ekonomiska anatomi. Det nya som jag har bidragit med är i första hand att jag har påvisat, att förekomsten av klasser endast är förbunden med bestämda faser av produktionens utveckling.. ." (MEW 28, s.503 ff.).

Vi återfinner här ett tillvägagångssätt som är karakteristiskt för Marx när han skall beskriva "det nya" med hans insats, dvs. hans brytning, hans vetenskaplighet: han avgränsar det mot en *klassicism*. Liksom det finns en ekonomisk klassicism (som är engelsk) finns det en historisk klassicism som representeras av de franska historikerna (Thierry, Guizot) och de tyska (Niebuhr) vid 1800-talets början. *Detta är alltså Marx' startpunkt: deras slutpunkt*. Den historiska kunskapen visar i sin mest fulländade form följden av "civilisationer", "politiska regimer", "händelser", "kulturer", en följd som organiseras och rationaliseras genom en serie *klasskamper*, som man kan räkna upp de allmänna formerna för: slavar och fria medborgare, patricier och plebejer, livegna och feodaltherrar, mästare och gesäller, jordägare och borgare, borgare och proletärer osv. Mot detta arv, mot detta *faktum*, som historien har framlagt men som själv redan är produkten av ett kunskapsarbete, svarar den berömda inledningen till Kommunistiska manifestet: "Historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om klasskamp". Denna mening är inte de första orden i Marx' teori, *den kommer före hans teori*, den sammanfattar råmaterialet för hans omvandlingsarbete.

Denna punkt är mycket viktig, ty den ger oss möjlighet att mer exakt formulera Marx' *fråga*, den som finns innefattad i Förord till Till kritiken av den politiska ekonomin: *på vilka villkor kan påståendet att historien är historien om klasskamp vara ett vetenskapligt påstående?* Med andra ord: vad är klasser? Vad är klassernas kamp?

Om vi går över till själva texten till förordet, finner vi faktiskt en framställning av ett förhållande mellan "samhällsformationen" (Gesellschaftsformation) och dess "ekonomiska bas" eller "ekonomiska struktur" (Struktur), vars anatomi man upprättar genom att studera *produktionssättet*. Samhällsformationen är platsen för en första "motsättning" mellan klasserna, som Marx anger med termerna kamp, krig, opposition, och som kan vara "än dold, än öppen" och vars termer "kort sagt (är) förtryckare och förtryckta" (som det heter i manifestet).³ Som till sitt väsen förs denna motsättning tillbaka på ett andra slag av "motsättning", som Marx alltid är noga med att inte blanda ihop med det första, också i sin terminologi: han kallar det "antagonism", "inte i individuell mening" (nicht im individuellen Sinn),⁴ dvs. inte kamp mellan människor, utan en antagonistisk struktur; den finns *inom* den ekonomiska *basen*, den är typisk för ett bestämt produktionssätt, och dess termer benämns

³ Marx-Engels, Det kommunistiska partiets manifest, Göteborg, Prolettryck, 1968, s.13.

⁴ Till kritiken av den politiska ekonomin, s.10.

”produktivkrafternas nivå” och ”produktionsförhållanden”. Det är den revolutionära brytningseffekten av antagonismen mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena som bestämmer övergången från ett produktionssätt till ett annat (”progressiva epoker av den ekonomiska samhällsformationen”)⁵ och därigenom omvandlingen av hela samhällsformationen. För sin del kommer Marx att inskränka sitt studium till den relativt självständiga sfären eller scenen för denna ”antagonism” inom den ekonomiska strukturen.

Men denna sfär förblir helt omöjlig för oss att lokalisera, eftersom de termer som definierar den ännu inte har någon innebörd. Att ta den beskrivande uppsyn, som några av dessa termer har, eller den direkta enkelhet, varmed Marx presenterar dem, som förevändning och tro att de är *givna* i en omedelbar erfarenhet och har en självklar betydelse vore fullständigt fel.

Tvärtom har de *producerats* av Marx (som är noga med att påminna om – särskilt genom att använda uttrycket ”civilt samhälle” – att en del av denna produktions råmaterial utgörs av den filosofiska och ekonomiska traditionen), och de är så långtifrån självklara, att man ställs inför betydande svårigheter om man inte behärskar de definitioner, som Marx har gett av dem på andra håll. Det är därför som man ur den borgerliga empiriska sociologins synvinkel så gärna beskriver dem som paradoxala, oregelmässiga och osammanhängande, eller också jämför dem utan vidare med andra termer: teknik, ekonomi, institutioner, mänskliga relationer etc.

Går vi vidare i textläsningen kan vi få fram de två principer som är grunden för omvandlingen av historien till vetenskap: *periodiseringen* och *sammanfogningen* av de olika *praktikerna* i samhällsstrukturen. En diakronisk princip, tycks det, och en synkronisk. Principen för praktikernas sammanfogning sitter i konstruktionen, byggnaden (Bau) eller den ”korrespondens”-mekanism, där samhällsformationen framstår som uppbyggd av olika nivåer (man kan också säga instanser, praktiker). Marx räknar upp *tre* sådana: ekonomisk bas, juridisk och politisk överbyggnad, former av socialt medvetande. Vad periodiseringen beträffar delar den upp historien i enlighet med *epokerna* i dess ekonomiska struktur. Dessa två principer inför en tvåfaldig *reduktion* av tidskontinuiteten. Om vi nu bortser från problemet med de primitiva samhällena (dvs. det sätt varpå Marx tänker sig samhällets uppkomst: han nämner inte det här, lika litet som i Manifestet) så har vi först en reduktion till det fullständigt invariants hos de element som hör till *varje samhällsstruktur* (en ekonomisk bas, juridiska och politiska former, ideologiska former); vidare har vi en uppstyckning i perioder som ersätter den historiska kontinuiteten med en diskontinuitet, en ordningsföljd av *stadier hos strukturen*, vilka momentant är invariants och vilka förändras genom häftig förändring (”revolution”): den antagonism, som framkallar förändringen, kan endast bestämmas genom själva denna invariants, dvs. genom den varaktiga närvaron av de termer, som den ställer mot varandra.

Dessa strukturella stadier är *produktionssätten*, och samhällets historia kan reduceras till en diskontinuerlig följd av produktionssätt.

Det är nu oundgängligt att vi ställer frågan om dessa begrepps teoretiska ställning. Är de alla *positiva* begrepp, har hela texten ett homogent innehåll av teoretisk kunskap på den vetenskapliga abstraktionsnivå som jag nyss nämnde, som t. ex. Gramsci anser, för vilken det gäller att göra den exaktaste möjliga framställningen av ”filosofin om praxis”?

Jag anser tvärtom, att inom själva den teoretiska praktiken har denna text den ställning som tillkommer vad man har kallat en uppsättning av *praktiska* begrepp.⁶ Denna text presenterar oss med andra ord begrepp, vilka i sin *formulering* fortfarande är beroende av en problematik som det gäller att ersätta; samtidigt pekar de på *den plats som man måste bege sig till* – utan

⁵ Till kritiken av den politiska ekonomin, s.10.

⁶ Louis Althusser, Tillägg om den ”verkliga humanismen”, För Marx, s.257 ff.

att kunna tänka den i dess begrepp – för att på ett annorlunda sätt kunna ställa, och samtidigt lösa, ett nytt problem som uppstått inom den gamla problematiken.

För att påvisa denna karaktär skall jag som huvudexempel ta begreppet *periodisering*. Detta begrepp hör alltigenom till den traditionella historieuppfattning som Marx här ifrågasätter. Det är begreppet för diskontinuiteten i det kontinuerliga, det begrepp som delar upp tidslinjen och samtidigt visar på en möjlighet att förstå de historiska fenomenen inom ramen för en självständig totalitet (i denna allmänna form förändras inte problemet om man söker ”civilisationer” eller ”strukturer” i motsats till ”situationer”). Sålunda ger begreppet periodisering sin teoretiska form åt ett problem som historikerna aldrig kan undvika i sin praktik, dock utan att självt ge dem någon teoretisk lösning, någon exakt teoretisk *metodologi* – och detta av grundläggande skäl som denna framställning skall klarlägga längre fram. Det är ett problem som tydligt också finns i dessa Marx-texter: problemet om den ”bra uppdelningen”. Om man hittar det riktiga snittet eller de riktiga snitten blir historien – utan att upphöra att flyta fram i tidens lineära flöde – begriplig som förhållandet mellan en essentiell permanens och en underordnad rörelse. De frågor, som denna problematik med nödvändighet innefattar, är inte väsensskilda om man försöker urskilja ekonomiska strukturer eller *sekler* (”Ludvig XVI:s sekel”). Den sista formuleringen har t. o. m. den fördelen att den ständigt påminner oss om, att dessa problem är tvungna att respektera de villkor som tidens linearitet pålägger dem: de är med andra ord tvungna att föra över alla diskontinuiteterna på de tidliga diskontinuiteternas plan. I den moderna ekonomiska historien har på så sätt en distinktion kunna framträda som huvudinstrument för den historiska begreppsbildningen, en distinktion mellan *lång varaktighet* och *kort varaktighet*, dvs. en distinktion som helt och hållet ”reducerats” till tidens linearitet. Man försöker skilja ut de fenomen som är av lång varaktighet från dem som har kort varaktighet, försöker visa hur de senare infogas i de förras lopp och i deras determinism. Samtidigt befäster man då två slag av svårigheter: de som gäller föreställningen om en historisk *händelse*, som uteslutande förs tillbaka på kriteriet *korthet* (plötslighet), alltså nästan nödvändigtvis förläggs till de politiska händelsernas sfär; och de svårigheter som gäller omöjligheten att göra *tydliga* snitt.

Marx tycks alltså ta sakerna på exakt samma sätt när han helt enkelt föreslår ett nytt kriterium för periodindelning, ett medel att genomföra de riktiga snitten som ger de bästa perioderna, de perioder om vilka man inte får säga att de är *konstlade* utan att vara *godtyckliga*, utan som i stället svarar mot den historiska sociala verklighetens själva natur.⁷ Skall man ta föreställningen om en vetenskapsteoretisk brytning på allvar, borde man faktiskt säga, att det valda kriteriets själva natur (den ekonomiska strukturens epoker) implicerar en fullständig omvandling av sättet att ställa problemet. Marx skulle säga: för att periodisera mänsklighetens historia måste man utgå från den ekonomiska vetenskapen *snarare än* från konsten, politiken, vetenskapen eller juridiken. Men då ser man klart, att det teoretiskt väsentliga i detta begrepp, det nya som det kommer med, *det som definierar det på ett skiljaktigt sätt*, inte kan ligga i begreppets allmänna form, som är gemensam för alla periodiseringar, utan i det speciella svaret på frågan.

⁷ ”Konstlade utan att vara godtyckliga”: Här använder jag just de ord som Auguste Comte använder i *Cours de philosophie positive* (premiere leçon, del 1, s. 36) på tal om vetenskapens uppdelning i flera grenar. Problemet om ”snittet” mellan en vetenskaps olika stadier är av samma karaktär: ”Det är omöjligt att bestämma det exakta ursprunget till denna revolution... den har genomförts ständigt och undan för undan... Men... det är lämpligt att fastställa en epok för att förhindra att idéerna flyter ut” (a. a., s. 15). Bacon, Descartes, Galilei bestämmer på detta sätt fysikens övergång till ett positivt stadium, och samtidigt då inledningen till det positiva stadiets mer allmänna övervikt. Genom att samtidigt artikulera vetenskapernas klassifikation och lagen om de tre stadierna är Comte till idag den som mest strikt har tänkt detta allmänna teoretiska problem: hur skilda praktiker, som utgör en ”arbetsuppdelning”, sinsemellan förbinds och hur denna förbindelse skiftar med förändringarna av praktikerna (”brytningar” och ”snitt”).

Emellertid måste vi nu tänka den speciella form, i vilken Marx här framlägger sin teori – den formen måste vi tänka i hela dess vetenskapsteoretiskt säregna karaktär: det teoretiskt specifika med det periodiseringsbegrepp som är eget för Marx ligger *enbart* i det faktum att det är ett *säregnet svar* på en fråga som hör till en gammal problematik, en fråga som inte är avgörande vid upprättandet av en vetenskap. En sådan situation implicerar, innefattar med nödvändighet, att Marx inte kan göra sitt speciella svar *berättigat* på denna nivå – där är det i själva verket omöjligt att berätta – och det är kanske därför som den text, som vi talar om, har denna dogmatiska korthet; *och att* Marx inte heller kan formulera det verkliga teoretiska begreppet för denna periodisering, eftersom det i så fall skulle bli begreppet för det enda sättet att periodisera som skulle upplösa den tidigare problematiken om periodiseringen (en problematik som är grundad på den lineära tidsuppfattningen och sitter fast i den).

Det som gäller om begreppet periodisering gäller också med nödvändighet om de begrepp, som i Förord anger de olika instanserna i samhällsstrukturen förutom den *ekonomiska basen* (som, såsom vi har sett, anges av nya begrepp som är specifika fast ännu inte definierade: produktivkrafter, produktionsförhållanden, produktionssätt). Dessa begrepp liksom alla de termer, som anger det fogningssätt som är eget för deras objekt ("korrespondera", "bygga på") och som är så anmärkningsvärt vaga men inte desto mindre har varit bränslet för hela det marxistiska tänkandet om problemet om ideologierna och överbyggnadens delar – dessa begrepp och termer har ingen annan funktion än att *peka ut* vart Marx den här gången *inte tänker gå*; de utgör alltså inte en kunskap om dessa nivåer och deras inbördes förhållande, utan en enkel praktisk *inprickning* (naturligtvis i den teoretiska praktikens mening), som frilägger den ekonomiska strukturens nivå, som Marx nu skall gripa sig an med att studera i dess relativa oberoende. Men för att denna inprickning skall vara möjlig krävs det ändå att man godtar vissa teoretiska betingelser som upprättar dess verkliga innebörd: att den ekonomiska strukturen – under förutsättning att begreppet definieras på ett nytt sätt – verkligen äger denna relativa självständighet, som gör det möjligt att avgränsa den som ett självständigt forskningsfält; att instansernas *mångfald* är ett väsentligt karaktistikum för varje samhällsstruktur (men däremot får man ompröva deras antal, deras namn och de termer som anger deras sammanfogning); att problemet om samhällsvetenskapen just är problemet om *formerna för variationen av deras fogning*.⁸

Samma iakttagelser är slutligen också giltiga för begreppet "*människor*": dessa "*människor*", som upprätthåller hela processen. Låt oss utan omsvep säga, att hela den följande

⁸ Låt oss här notera en allvarlig lässvårighet, som inte bara gäller Till kritiken av den politiska ekonomin utan också Kapitalet: termen "samhällsformation", som Marx använder, kan antingen vara ett empiriskt begrepp, dvs. ange föremålet för en konkret analys, dvs. en *existens*: England 1860, Frankrike 1870, Ryssland 1917 osv., eller ett abstrakt begrepp som ersätter den ideologiska föreställningen om ett "samhälle" och anger historievetenskapens objekt som en totalitet med instanser vilka är sammanfogade på basen av ett bestämt produktionssätt. Denna tvetydighet döljer för det första de *filosofiska* problem, som inte explicit är lösta i en vetenskaps- och begreppsteori, och den empiristiska tendensen att tänka en abstrakt vetenskaps teoretiska objekt blott som en "modell" av existerande verkligheter (se härom föregående uppsats av Althusser). Men för det andra döljer den också en objektiv *brist* i själva den historiska materialismen, som enbart kan skyllas på den oundvikligen progressiva karaktären hos dess utveckling: i Kapitalet, där den abstrakta teorin om det kapitalistiska produktionssättet framläggs, tar Marx inte itu med någon analys av konkreta samhällsformationer, som i allmänhet omfattar *flera* olika produktionssätt, för vilka man då får studera lagarna för deras samexistens och inbördes hierarki. Problemet finns bara implicit och till en del innefattat i analysen av *lordrönten* (bok 3) och är praktiskt närvarande i Marx' historiska och politiska arbeten (Louis Bonapartes adertonde Brumaire osv.); först Lenin tar itu med den teoretiska behandlingen av detta i Kapitalismens utveckling i Ryssland och i verken från övergångsperioden till socialismen. Låt oss också notera, att den otillräckliga utarbetningen i denna första skiss av de begrepp, som anger *sammanfogningen* av samhällsformationens instanser, själv är (den negativa) orsaken till en ständigt hopblandning i den marxistiska litteraturen av *samhällsformationen* och dess ekonomiska bas (vilken ofta hänförs till *ett* produktionssätt). Många av de aktuella diskussionerna om de icke-kapitalistiska eller för-kapitalistiska produktionssätten vittnar om detta.

framställningen bestäms av en princip för *kritisk* läsning, som läsaren kanske vill ge mig rätt till: vi kommer att avhålla oss ifrån att på förhand döma om innebörden i en sådan term ("människor") innan vi har klargjort dess begreppsliga funktion i den teoretiska struktur som inrymmer den – eftersom dess teoretiska innebörd helt och hållet är beroende av denna funktion. Det "självlara", det "genomskinliga" hos ordet "människor" (som här är laddat med köttets hela täthet), dess harmlösa framtoning utgör farliga fällor som man skall försöka klara sig undan. Man bör inte vara nöjd förrän man *antingen* lokaliserat och *grundat* det i nödvändigheten hos det teoretiska system som det tillhör, *eller* eliminerat det som en främmande kropp och, i så fall, ha ersatt det med ett annat. Formuleringarna i Förord till Till kritiken av den politiska ekonomin ("I sitt livs samhällsliga produktion *träder människorna* i bestämda. . . förhållanden, . . . *deras* materiella produktivkrafter ... Det är inte *människornas* medvetande som bestämmer *deras vara* ... ideologiska former, i vilka *människorna* blir medvetna ... "; Till kritiken av den politiska ekonomin, s.9; min kurs.) måste ställas samman med många andra i Den tyska ideologin, Filosofins elände, breven (särskilt Engels' brev till Bloch: "Vi (människorna) skapar själva vår historia, men på mycket bestämda förutsättningar och betingelser. . ." 21.9.1890; MEW 37, s.463). Alla dessa formuleringar uttrycker idén att *det är människorna som skapar historien på basis av tidigare existerande betingelser*. Men vilka är dessa "människor"? Vid en första läsning av Förord, vid en "naiv" läsning, verkar det som om de i *första hand* är agenterna i den historiska process, vari samhällsstrukturen omvandlas genom ekonomisk produktions-aktivitet. Det bör inbegripa att människorna *producerar* sina materiella medel för att överleva, och samtidigt de samhällsliga förhållanden i vilka de producerar och som upprätthålls eller omvandlas. *För det andra* är de de verkliga (konkreta) upprätthållarna av de olika praktiker som fogas samman i samhällsstrukturen: denna sammanfogning blir bara till *genom människorna*, som samtidigt deltar i produktionsprocessen och är juridiska subjekt och medvetanden. Vikten av detta begrepp kan sålunda mätas på den strukturella sammanhållnings-funktion som det fyller i teorin. Men dess tvetydighet döljs genom att det samtidigt tillhör flera oförenliga begreppssystem: teoretiska och icketeoretiska, vetenskapliga och ideologiska. Begreppet "människor" utgör således en sannskyldig flyktpunkt för yttrandet mot den filosofiska eller den vulgära ideologins områden. Vetenskapsteorins uppgift är här att hejda yttrandets flykt genom att fastställa begreppets innebörd.

Om detta är den tvetydiga ställning som tillkommer dessa begrepp, dessa praktiska begrepp eller signal-begrepp inom en problematik som ännu inte är i balans (periodisering, praktikernas korrespondens/sammanfogning, människor) då står vi här inför en nödvändig uppgift. Jag föresätter mig att här ta itu med det arbetet: ett arbete som explicit går ut på att *omvandla* dessa "*praktiska*" begrepp till *teoretiska* begrepp i den marxistiska historieteorin. Det är ett arbete som berövar dem deras nuvarande teoretiska form för att göra dem teoretiskt adekvata till deras praktiska innehåll. Samtidigt kommer då de begrepp att fullständigt försvinna som bara är uttryck för krav från den gamla ideologiska problematikens sida. Samtidigt kommer också de blottor och öppna punkter att försvinna, som kräver producerandet av nya teoretiska begrepp, i det område som Marx har utforskat och som möjliggör denna produktion. Ty den fruktbara ofullbordade karaktär, som präglar Marx' verk på den *mest abstrakta* nivån, är den nödvändiga effekten av dess vetenskapliga karaktär.

De teoretiska begreppen i Förord till Till kritiken av den politiska ekonomin har alltså denna sammansatta ställning som föregripanden och sammanfattningar (eller "resultat") av en analys, och därför utgör inte Kapitalets text bara den enkla "verifikationen" eller tillämpningen av dem. I enlighet med den framställningsordning som är nödvändig för Kapitalet utgör dess text en produktions-, konstruktions- och definitionsprocess av dessa teoretiska begrepp, eller åtminstone av vissa av dem. Om vi tar "produktionssättet" som det

viktigaste föremålet för analysen, är det alltså därför att Marx själv i just denna framställning anger Kapitalets teoretiska objekt som *begreppet för det kapitalistiska produktionssättet*.

1. Från periodisering till produktionssätt

För att återupprätta begreppet *produktionssätt* skall jag utgå från de bestämmelser som skenbart är de mest yttre, de mest formella, och jag skall försöka att undan för undan berika dem. Jag återkommer då till den första frågan om historieteorin, den som gällde brytningarna och snitten, de riktiga snitten. I sina texter lämnar Marx en hel rad iakttagelser med gemensam form: de börjar alla så här: ”Det som bestämmer en historisk epok i produktionen är...”, eller: ”Det som bestämmer ett historiskt produktionssätt är det specifika sätt varpå...”; och så vidare med en rad formuleringar. Att konfrontera dessa med varandra kan bli mycket lärorikt, ty de är alla *ekvivalenta* utan att deras ekvivalens därför är tautologisk. Med andra ord kan vi alltså försöka att ur dessa ekvivalenta svar på en och samma fråga, en fråga som i princip är beroende av en jämförande metod, – ur dessa svar dra fram bestämningen av *kriterierna* på ett ”produktionssätt” (för tillfället är denna term inte mer än ett ord för oss, ordet för den enhet som präglar den för Marx egna periodiseringen), bestämningen av de *relevanta skiljaktigheter* som gör det möjligt att bestämma begreppet för varje produktionssätt. Om vi klarlägger sådana relevanta skiljaktigheter, ställs vi inför en andra uppgift, som består i att karakterisera de *helheter* inom vilka dessa skiljaktigheter spelar.⁹

1. Produktionssätt: sätt att producera

I den tyska termen för produktionssätt, Produktionsweise, har minnet inte helt förbleknat av den enkla och ursprungliga betydelsen i ordet Weise, sätt, sätt att göra något (det dubbla tyska uttrycket ”Art und Weise” är ett vanligt uttryck för samma sak). Denna iakttagelse visar oss redan från början vad det är för slags analys som vi har att göra med: en *beskrivande* analys som isolerar former eller kvaliteter. Sålunda existerar ”produktions”-sättet först på samma plan som många andra *sätt* som vi kommer att möta under analysen av Kapitalet, som t. ex.:

Utbytes-sätt:

”När man i kategorierna penninghushållning och kredithushållning inte betonar hushållningen, dvs. själva produktionsprocessen, och framhäver den som det särskiljande kännetecknet, utan det *utbytes-sätt* mellan de olika produktionsagenterna eller producenterna som svarar mot hushållningen. . . ” (Verkehrsweise; Kapitalet II: 87 Sandler).

Cirkulations-sätt:

”Det som bestämmer att en del av det kapitalvärde, som lagts ut i produktionsmedel, får karaktären av fixt kapital, ligger uteslutande i det egendomliga sätt, varpå detta värde cirkulerar. Detta säregna *cirkulationssätt* (die eigne Weise der Zirkulation) härrör ur det säregna sätt, varpå arbetsmedlet avger sitt värde till produkten, eller förhåller sig (sich – verhält) som värdeskapare under produktionsprocessen. Och detta sistnämnda säregna sätt härrör i sin tur ur det särskilda sätt, varpå arbetsmedlen fungerar i arbetsprocessen (aus der besondern Art der Funktion der Arbeitsmittel)” (Kapitalet II:127 Sandler).

Konsumtions-sätt:

⁹ Periodiseringen, tänkt som periodisering av själva produktionssätten (i deras renhet), ger först form åt historieteorin. De flesta av de indikationer, vari Marx sammanför elementen till sin definition, är också *jämförande*. Men bakom denna beskrivande terminologi (människorna producerar inte på samma sätt i de olika historiska produktionssätten, kapitalismen följer inte de ekonomiska förhållandenas universella natur) finns en indikation på det som *möjliggör jämförelserna på strukturens nivå*, utforskningen av de *invarianta bestämmelserna* (de ”gemensamma karaktärerna”) av ”produktionen i allmänhet”, en produktion som inte existerar historiskt, men som alla de historiska produktionssätten utgör *variationer* av (jfr Marx' Inledning till Till kritiken av den politiska ekonomin).

”Å andra sidan är omfattningen av de s. k. nödvändiga behoven, liksom det sätt varpå de tillfredsställes (die Art ihrer Befriedigung), resultatet av en historisk utveckling. . .” (Kapitalet I:147 f Bohman).

Man skulle kunna ge andra exempel, hämtade från den ”ekonomiska” sfären eller från andra sfärer.

Av dess beskrivande och jämförande karaktär följer, att uttrycket ”produktionssätt” för det första inte innefattar någon hänvisning till utsträckningen av dess tillämpning, annat än i form av en tendens till allmängiltighet: vi kommer att se hur det kapitalistiska produktionssättet, taget i den inskränkta betydelsen av industriellt produktionssätt, där maskiner används, undan för undan tränger in i de olika industrigrenarna: ”Men när mervärde skall produceras genom att nödvändigt arbete förvandlas till merarbete, är det inte tillräckligt, att kapitalet bemäktigar sig arbetsprocessen, sådan den föreligger och i den form som den historiska utvecklingen har gett den, för att därpå nöja sig med att öka arbetsdagens längd. Kapitalet måste i grunden förvandla arbetsprocessens tekniska och samhälleliga betingelser, alltså själva produktionssättet, för att därigenom öka arbetets produktivkraft och sänka arbetskraftens värde samt därmed förkorta den del av arbetsdagen, som är nödvändig för att reproducera detta värde” (Kapitalet I: 273 f Bohman). Denna text föregås av följande definition: ”en revolution . . . i hans arbetes produktionsbetingelser” dvs. ”en förändring i hans *arbetsmedel* eller hans *arbetsmetod* eller bägge samtidigt” (min kurs.).

Detta är en beskrivning av procedurer, sätt, metoder, former – uttryck som inte har någon innebörd annat än *genom det de utesluter*. För det första är uttrycken mått på *kvantiteter*. Arbetets *produktivitet*, som relativt bestämmer den storlek som är nödvändig för att tillfredsställa producentens behov och storleken av merarbetet, kommer här inte in annat än i den mån den i varje historiskt stadium är beroende av en viss *form* av arbetsprocessen, dvs. är beroende av det förhållande som vissa instrument (arbetsmedel) står i till de former, vari arbetet är organiserat (detta förhållande kan vara en icke-organisation, som t. ex. när den individuella producenten ensam använder de verktyg som gör det möjligt att få fram en produkt som verkligen kan användas). *Vidare* utesluter dessa uttryck hänsynstagande till den materiella *karaktären* hos de objekt som producerar eller undergår en omvandling, eftersom ett sådant hänsynstagande leder till de särskilda karakteristika som kännetecknar de olika grenarna i *den samhälleliga uppdelningen av produktionen*, grenar som producerar särskilda bruksvärden med egna teknologiska karakteristika. Med denna innebörd skriver Marx redan i Inledning, att ”den politiska ekonomin inte är en teknologi” (Till kritiken av den politiska ekonomin, s.233) i den mening som denna term hade fått i början av 1800-talet och vars historiska ursprung Marx påvisar i kapitlet om storindustrin i Kapitalets första bok (kap. 13). Dessa två negativa bestämmelser innefattas i texten till kapitlet om *arbetsprocessen* (kap. 5):

”Lika viktig som undersökningen av skelettresten är för kännedomen om utdöda djurarter, är det att studera resterna av arbetsmedel för att få kännedom om förgångna ekonomiska samhällsformer. Det som skiljer de ekonomiska epokerna är inte *vad* som tillverkas, utan *hur*, med vilka arbetsmedel (nicht was . . . sondern wie . . .). Arbetsmedlen är inte bara måttstock för den mänskliga arbetskraftens utvecklingsgrad, utan karakteriserar också de samhällsförhållanden, under vilka arbetet utförs (Nicht nur Gradmesser der Entwicklung der menschlichen Arbeitskraft, sondern auch Anzeiger der gesellschaftlichen Verhältnisse, worin gearbeitet wird)” (Kapitalet I:155 f Bohman).

För att arbetsmedlen skall ”karakterisera” de samhälleliga förhållandena, måste de uppenbarligen kunna behandlas med en typ av analys som skiljer sig från mätandet av deras effektivitet och från den teknologiska beskrivningen av deras element. Om man inte faller för det fel som Proudhon gjorde när han tog maskinerna för samhälleliga förhållanden (se Filosofins elände, s.134 ff).

Vi kan definiera denna analys som *en särskiljande bestämning av former*, och definiera ett "sätt" som ett system av former som representerar ett *variationsstadium* av den uppsättning element, vilka med nödvändighet kommer in i den *ifrågavarande processen*. Denna definition, som jag skall sätta på prov, gäller för alla sätt och kräver alltid två saker: en uppräknings av de *platser* (eller funktioner) som den ifrågavarande processen ställer oss inför, och bestämningen av de *relevanta kriterier*, som gör det möjligt att urskilja de former som upptar dessa platser. Om vi sålunda tar det tidigare citerade exemplet med cirkulationssättet (Kapitalet II:127 Sandler), så ser vi, att detta kriterium består i överföring av värde till produkten, helt och hållet eller bara till vissa delar som fördelas över flera produktionsperioder. Samtidigt ser vi här de begrepp, varmed Marx anger existensen som element av processen: funktion, "skapare". Men när det gäller uppräknandet av dessa platser hänvisas vi till ett annat "sätt", själva "produktionssättet": vi har inte att göra med en relativt självständig process som har sin egen konsistens. När det gäller produktionssättet självt ligger det annorlunda till, och då finner vi en sådan konsistens.

2. Formsystemets element

När det gäller *produktionssättet* (i strikt mening) återstår det alltså att bestämma dessa element. Här blir det nödvändigt att ställa samman flera Marx-texter som kompletterar varandra och också lägga fram tolkningar av dem, om vilka vi hoppas att fortsättningen skall visa att de är välgrundade.

En första, ytterst klar text finner vi i Kapitalets andra bok: "Vilka produktionens samhällsliga former än är, förblir arbetare och produktionsmedel alltid dess *faktorer* (Faktoren). Men båda är det bara potentiellt (der Möglichkeit nach) så länge de förblir åtskilda. För att över huvud någon produktion skall komma till stånd måste de *kombineras* (Verbindung). Det är det speciella sätt, varpå denna genomförs, som åtskiljer samhällsstrukturens olika ekonomiska epoker" (Kapitalet II: 14 Sandler; min kurs.).

Här anges två av de element som vi söker:

1. *arbetaren* (arbetskraften);
2. produktionsmedlen.

Texten fortsätter så här: "I vårt fall är den fria arbetarens åtskiljande från sina produktionsmedel den givna utgångspunkten. Vi har sett hur och under vilka betingelser bägge dessa förenas i kapitalistens händer: som hans kapitals produktiva tillvaroform."

Här finner vi först ett tredje element, som liksom de två andra kan förtjäna namnet "faktor":

3. *icke-arbetare, som tillägnar sig merarbetet*. Marx betecknar honom på andra ställen som representant för "rikemansklassen" (Grossbesitzerklasse) (Kapitalet I: 446 Bohman). Det gäller här kapitalisten. Vi finner dessutom ett element av annorlunda natur som vi skulle kunna kalla en *relation* mellan de tidigare elementen: den kan anta två, varandra uteslutande värden: åtskiljande (Trennung)/äggande.

Ställer vi samman resultaten av analysen av denna text med en rad andra texter, av vilka de viktigaste finns i Marx' opublicerade skiss *Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen* och i kapitlet *Den kapitalistiska jordröntans uppkomst* i Kapitalets tredje bok (kap. 47), finner vi samma element, och en hel beskrivning av deras kombinationer. *Arbetaren* preciseras där såsom *den direkta producenten*; ägandeförhållandet specificeras i enlighet med flera sammansatta former, särskilt då paret "besittning" (bruk och nyttjande) och "äggande" (riktigt äggande).

Men det som är av väsentligt intresse i dessa texter är att de tvingar oss att i strukturen införa *en andra relation som är klart skild från den första*, ett andra förhållande mellan

kombinationens ”faktorer”. Denna punkt är synnerligen viktig, ty den är avgörande för hela förståelsen av strukturen. Vi måste alltså försöka att med utgångspunkt i själva Marx-texterna mycket klart definiera denna andra relations karaktär. Den svarar mot det som Marx anger med skilda termer som *producentens verkliga materiella tillägnelse av produktionsmedlen i arbetsprocessen* (Aneignung, Appropriation, wirkliche Aneignung), eller också helt enkelt som människans tillägnelse av naturen. Här måste vi klart slå fast två punkter:

1. denna relation är tydligt skild från den förra;
2. också här gäller det en relation, ett förhållande mellan de förut uppräknade elementen.

Att bevisa punkt 1 försvåras av det faktum att Marx' ordval är så relativt flytande på den här punkten i de anförda texterna (i synnerhet i Formen): Marx använder en hel rad praktiskt taget likvärdiga termer (Aneignung, Appropriation; Besitz, Benutzung osv.) för att beteckna producentens alla relationer till sina produktionsmedel. Denna flytande karaktär har i verkligheten sin grund i den svårighet det innebär för Marx att tydligt tänka distinktionen mellan dessa två relationer, en svårighet som jag skall förklara. Men låt oss ta texten i Kapitalets första bok om *det absoluta och det relativa mervärdet* I: 443 ff Bohman); med en sidas mellanrum kan vi där se hur Marx använder termen *Aneignung* (tillägnelse) på två olika sätt, som alldeles tydligt har olika innebörd och svarar mot var och en de två relationer som jag talar om:

”in der individuellen Aneignung von Naturgegenständen... kontrolliert er sich selbst. Später wird er kontrolliert (när han individuellt tillägnar sig naturtillgångarna ... kontrollerar han sig själv, är han sin egen herre. Senare kommer han under andras kontroll)” (I: 443 Bohman);

”die Aneignung dieser Mebrarbeit durch das Kapital (kapitalet tillägnar sig detta merarbete)” (I: 444 Bohman).

Detta andra ”Aneignung” betecknar ett ägandeförhållande, det som vi först mötte. Det betecknar följande förutsättning för det kapitalistiska produktionssättet: kapitalet äger alla produktionsmedlen *och* arbetet, det äger alltså produkten helt och hållet.

Men det första Aneignung betecknar inte ett ägandeförhållande: det hör till analysen av det som Marx kallar ”arbetsprocessen” – eller snarare: han placerar in denna analys av arbetsprocessen som en del av analysen av produktionssättet. På intet sätt inför han kapitalisten *såsom ägare*, utan bara arbetaren, arbetsmedlet, arbetsföremålet.

I ljuset av denna distinktion kan vi nu läsa om t. ex. kapitlet om *arbetsprocessen* (I: 153 ff Bohman); där skriver Marx:

”När arbetskraften förbrukas av kapitalisten, uppvisar arbetsprocessen två säregna fenomen.

Arbetaren arbetar under kontroll av kapitalisten . . . För det andra: produkten är kapitalistens egendom, inte den omedelbara producentens, arbetarens” (I: 160 Bohman).

I dessa ”två fenomen”, som är säregna för det kapitalistiska produktionssättet, återfinner vi just dessa två relationer i den säregna form som de antar i det kapitalistiska produktionssättet. Arbetsprocessen är ur ägande-synpunkt en operation mellan ting som kapitalisten har köpt. ”Produkten av denna process tillhör honom därför fullt ut lika mycket som produkten av jäsningsprocessen i hans vinkällare” (I: 160 Bohman).

I det kapitalistiska produktionssättet är arbetsprocessen sådan att det individuella arbetet inte sätter samhällets produktionsmedel i arbete, vilka är de enda produktionsmedel som kan fungera som sådana. Utan kapitalistens ”kontroll”, som tekniskt är ett oundgängligt moment i arbetsprocessen, har inte arbetet den *ändamålsenlighet* (Zweckmässigkeit) som är oundgängligen nödvändig för att det skall vara samhälleligt arbete, dvs. arbete som nyttjas av samhället och erkännes av det. Den ändamålsenlighet som är egen för den kapitalistiska produktionen

implicerar samverkan och uppdelning av de kontrollerande och utövande funktionerna. Den är en form av den andra relation som jag talar om, och som nu kan bestämmas som *den direkta producentens förmåga att sätta samhälleliga produktionsmedel i arbete*. I Kapitalets texter bestämmer Marx flera former för denna relation: den direkta producentens *autonomi* (självständighet, Selbständigkeit), och former för ömsesidigt *beroende* mellan producenterna (samverkan osv.).

Vi ser redan, att erkännandet av denna *andra* relation i dess begreppsliga oberoende, i dess skiljaktighet från ”ägande”-relationen A, är nyckeln till flera mycket viktiga teser i Kapitalet. Särskilt den *dubbla funktion* som kapitalisten har som exploatör av arbetskraften (”ägande”) och som organisatör av produktion (”verklig tillägnelse”); en dubbel funktion som Marx framställer i kapitlen om samverkan, manufaktur och storindustri (kap. 11-13 i bok 1). Denna dubbla funktion är ett tecken på det som man kan kalla *arbetsdelningens* dubbla natur i produktionen (en ”teknisk” delning av arbetet och en ”samhällelig” (”social”)); samtidigt är den ett tecken på det *ömsesidiga beroendet* eller korsningen mellan dessa båda delningar, vilken själv avspeglar det faktum att de två relationer, som jag har skilt emellan, tillhör *en och samma ”Verbindung”*, en och samma kombination, dvs. strukturen hos ett enda produktions-sätt.

Det är därför som distinktionen mellan dessa två relationer till sist ger oss möjlighet att förstå vari *sammansattheten* i kombinationen består, den sammansatthet som karakteriserar den marxistiska totaliteten i motsats till den hegelianska. När begreppet strukturell sammansatthet infördes,¹⁰ gällde det den sammansatta karaktären hos *hela* samhällsstrukturen, i så måtto som flera relativt oberoende nivåer där förbands med varandra. Nu ser vi, att produktionen själv är en sammansatt totalitet, dvs. att det inte någonstans finns en enkel totalitet. Och vi kan ge denna sammansatthet dess exakta innebörd: den ligger i det faktum att totalitetens element inte är förenade en gång utan två, genom två skilda relationer. Det som Marx kallar *kombination* är alltså inte *ett enkelt inbördes förhållande mellan all produktions ”faktorer”, utan förhållandet mellan dessa två relationer, deras ömsesidiga avhängighet*.

Slutligen kan vi så göra upp en lista över de element som finns i varje produktionssätt, formanalysens invarianten:

1. arbetare;
2. produktionsmedel;
 1. arbetsföremål;
 2. arbetsmedel;
3. icke-arbetare;
- A. ägande-relation;
- B. verklig-eller-materiell-tillägnelse-relation.

Marx' svårighet att tänka distinktionen mellan de två relationerna i en del texter som är historiskt tillbakablickande förklaras av den säregna form som de antar i det kapitalistiska produktionssättet. Där kan faktiskt båda två karakteriseras genom ett *”åtskiljande”*: arbetaren ”åtskiljs” från alla produktionsmedlen, han berövas allt ägande (utom ägandet av sin arbetskraft); men samtidigt ”åtskiljs” arbetaren som mänsklig individ från varje förmåga att sätta instrumenten för samhälleligt arbete i arbete åt sig själv; han har förlorat sin yrkesskicklighet, som inte längre svarar mot arbetsmedlens karaktär; arbetet är inte längre, som Marx säger, hans ”egendom”. I det egentligt kapitalistiska produktionssättet täcker dessa två ”åtskiljanden”, dessa två fränhändanden, varandra och faller samman i den motsatsställning som den ”frie” arbetaren kommer i i förhållande till de som kapital instituerade

¹⁰ Louis Althusser, Den materialistiska dialektiken, För Marx, s.168 ff.

produktionsmedlen – så till den grad att arbetaren själv blir ett element av kapitalet: det är därför som Marx ständigt blandar ihop dem i ett och samma begrepp, begreppet *åtskiljandet mellan arbetaren och arbetsbetingelserna*. Men i alla de historiska undersökningar där Marx för tillbaka det kapitalistiska produktionssättets element och historien om hur de har bildats genom tidigare produktionssätt, tar han detta begrepp som ledstjärna. Det är det som förklarar hans svårighet (som öppet kommer i dagen i ordvalet i *Formen*) att klart hålla dessa två relationer åtskilda; ty deras homologi, det faktum att de två relationernas former täcker varandra, ett faktum som karakteriserar den kapitalistiska strukturen, karakteriserar inte dessa tidigare produktionssätt. Marx återfinner det bara i den hypotetiska ”naturliga gemenskap” som inleder historien: då har var och en av dessa två relationer tvärtom formen av en *förening*, av *ömsesidig tillhörighet* mellan arbetare och produktionsmedel: å ena sidan den kollektiva egendomen (som nästan är biologisk) av jorden, och å andra sidan det biologiskt naturliga i arbetet (jorden, ”människans laboratorium”, som är arbetsföremål och arbetsmedel helt oskilt från vartannat).

Men alla svårigheter tar slut, och likaså den flytande karaktären i Marx' terminologi, så snart vi analyserar *effekterna* av denna dubbla sammanfogning av produktionssättet, dvs. ”den omedelbara produktionsprocessens” *dubbla karaktär* av arbetsprocess och (i kapitalistisk form) värdeskapande process (*Verwertung*) (distinktionen mellan dessa är ämnet för kap. 5 i bok 1).

Genom en skiftande inbördes kombination av dessa element i enlighet med de två relationer, som hör till varje produktionssätts struktur, kan vi alltså återupprätta de olika produktions-sätten. Det betyder att vi kan formulera ”förutsättningarna” för den teoretiska kunskapen om dem, vilka helt enkelt är begreppen för deras historiska existensvillkor. Till en viss grad kan vi på det här sättet rentav generera produktionssätt som aldrig har existerat i *oberoende* form, och som alltså inte hör till den egentliga ”periodiseringen” – som t. ex. det som Marx kallar ”varuproduktionssättet” (en samling individuella småproducenter som äger sina produktionsmedel och sätter dessa i arbete utan samverkan); eller också produktionssätt som man bara kan *förutse* de allmänna betingelserna för, som t. ex. det socialistiska. Till slut kommer man då fram till en jämförande uppställning över formerna för de olika produktionsätten, vilka alla kombinerar samma ”faktorer”.

Det är inte så mycket fråga om en *kombinatorik* i strikt mening, dvs. en form av kombination där det enbart är faktoreernas platser och förhållanden som skiftar men inte deras karaktär. Innan vi påvisar detta i ett andra avsnitt, är det dock möjligt att dra några slutsatser av det som vi nu har fastslagit, slutsatser som gäller karaktären av den ”bestämning i sista instans” som produktionsprocessens form utövar över samhällsstrukturen. Vilket är detsamma som att belägga det som jag började med att föra fram genom att citera Förord till Till kritiken av den politiska ekonomin: att den nya periodiseringsprincip, som Marx lägger fram, innefattar en fullständig omvandling av historikernas problematik.

3. Bestämningen i sista instans

Genom en dubbel nödvändighet är det kapitalistiska produktionssättet samtidigt det produktionsätt där man lättast inser att ekonomin är historiens ”motor”, och det produktionsätt där denna ”ekonomis vasen till själva sin princip är misskänd (i det som Marx kallade ”fetischism”). Det är därför som de första utläggningarna vi stöter på hos Marx av problemet om ”bestämningen i sista instans genom ekonomin” samtidigt förbinds med problemet om fetischismen. De dyker upp i Kapitalets texter om ”varans fetischkaraktär” (I: 62 ff Bohman), om ”den kapitalistiska jordröntans uppkomst” (III: 737 ff Sandler) och om ”treenighets-formeln” (III: 768 ff Sandler), där Marx ersätter den falska uppfattningen av denna ”ekonomi” som ett förhållande mellan ting med den riktiga definitionen av den som ett

system av samhälleliga förhållanden. Samtidigt för han fram idén att det kapitalistiska produktionssättet är det enda där exploateringen (framtvängandet av merarbetet), dvs. den specifika form av samhälleligt förhållande som binder samman klasserna i produktionen, är ”mystifierad”, antar en ”fetischkaraktär” genom att den får formen av ett förhållande mellan tingen själva. Denna tes är en direkt konsekvens av framställningen av *varan*: det samhälleliga förhållande som utgör varans verklighet (och det är kunskapen om detta förhållande som gör det möjligt att mäta fetischismen) är just varuförhållandet som har blivit till produktionsförhållande, dvs. varuförhållandet så som det kapitalistiska produktionssättet generaliserar det. Det är alltså inte under vilket ”ting” som helst som man finner ett samhälleligt (”mänskligt”) förhållande, utan bara under detta kapitalistiska förhållandes ting.¹¹

Det är här som vederläggningen kommer in av en invändning som framförts mot den allmänna tesen i Förord till Till kritiken av den politiska ekonomin, där idén om bestämningen i sista instans läggs fram i en allmän form. Denna vederläggning är begriplig för oss, om vi hela tiden tänker på att ”ekonomin” är den struktur av *förhållanden* som vi just har bestämt: (Invändningen innebar,)

”att 'det materiella livets produktionssätt är bestämmande för den sociala, politiska och andliga livsprocessen överhuvudtaget' – att allt detta visserligen är riktigt i vår tid, där de materiella intressena härskar, men varken för medeltiden, då katolicismen dominerade, eller för Athen och Rom, där politiken härskade. Till att börja med är det förvånande, att någon behagar förutsätta att dessa världsbekanta talesätt om medeltiden och antiken har förblivit obekanta för någon. Så mycket är klart, att medeltiden inte kunde leva av katolicism och den antika världen inte av politik. *De sätt varpå de fick sitt livsuppehälle* (de ekonomiska förhållandena) *förklarar omvänt, varför i ena fallet politiken, i andra fallet katolicismen spelade huvudrollen.* Det tarvas f. ö. inte mycken kunskap i t. ex. den romerska republikens historia för att inse, att jordegendomens historia utgör dess osynliga historia. Å andra sidan har redan Don Quixote fått sona den villfarelsen, att systemet med farande riddare var lika förenligt med alla ekonomiska samhällsformer” (Kapitalet I: 72, not 33 Bohman; min kurs.).

Först kan vi alltså göra en precisering, som går samman med vad de tidigare framställningarna har sagt på tal om fetischismen: Marx' tes betyder inte att de samhälleliga förhållandena i de produktionssätt, som är skilda från kapitalismen, är *klart synliga och genomskinliga för agenterna*. ”Fetischismen” är inte borta där, men den är *förflyttad* (till katolicismen, till politiken etc.). I själva verket lämnar vissa av Marx' formuleringar inget som helst tvivel om detta. I början av *Formen* skriver Marx t. ex. (på tal om den s. k. primitiva gemenskapen):

”Jorden är det stora laboratoriet, arsenalen som tillhandahåller såväl arbetsmedlen som arbetsmaterialet som samfällighetens (des Gemeinwesens) säte, dess *bas*. Samfällighetens medlemmar har ett *naivt* förhållande till jorden som till *samfällighetens egendom*, den samfällighet som producerar sig och reproducerar sig i det levande arbetet. Endast såsom medlem av denna samfällighet uppträder den enskilde som *ägare* eller *besittare*. Den verkliga *tilläggnelsen* genom arbetsprocessen äger rum på dessa *förutsättningar*, vilka själva inte är arbetets *produkt*, utan framstår som dess *naturliga eller gudomliga* förutsättningar” (*Formen*, s.376).

Med andra ord: motsvarigheten till den genomskinlighet, som i icke varuproducerande produktionssätt karakteriserar den direkta producentens förhållande till sin produkt, är denna speciella form av ”naivitet”, där existensen av en *gemenskap*, dvs. vissa släktskapsformer och vissa former för politisk organisation, kan framstå som ”naturliga eller gudomliga” och inte som implicerade i ett speciellt produktionssätts struktur.

¹¹ Jag tänker här inte komma med någon teori om ”fetischismen”, dvs. av de ideologiska effekter som finns direkt implicerade i den ekonomiska strukturen, inte heller i detalj undersöka det som Marx ger oss av denna teori; jag vill bara hålla fast vid och utnyttja den *indikation* som han ger när han uttryckligen knyter ihop fetischismens problem med problemet om ekonomins *plats* i skilda samhällsformationers struktur.

Men denna punkt, som Marx lämnar ganska hastigt (av brist på historiskt material), är i princip mycket tydligt förbunden med problemet om bestämningen i sista instans. I själva verket verkar det som om ”mystifikationen” inte gäller ekonomin (det materiella produktionssättet) som sådan, utan den av samhällsstrukturens instanser som i enlighet med produktionssättets karaktär är bestämd att inta den bestämmande platsen, den ”sista instansens” plats.

Nu förstår vi, att *analog*a orsaker här kan producera *analog*a effekter: och nu är det möjligt att ge denna formulering en exakt betydelse; den innebär, att varje gång som den bestämmande platsen upptas av en och samma instans, så kan man bevittna hur fenomen som är *analog*a till ”fetischismen” uppkommer i förhållandet mellan agenterna. Jag tror inte att det är att pressa in för mycket i följande textställe i *Formen*, som gäller det ”asiatiska” produktionssättet:

”... i de flesta asiatiska grundformerna framstår den *enhet* (Einheit), som står över alla dessa små samfälligheter och håller dem samman, som den högste *ägaren* eller den *ende ägaren*, och de verkliga samfälligheterna framstår enbart som besittare genom *arv*. Eftersom *enheten* är den verkliga ägaren och den verkliga förutsättningen för den gemensamma egendomen, kan den själv framstå som en *särskild* varelse över de talrika, särskilda verkliga samfälligheterna, varvid den enskilde faktiskt är egendomslös, eller egendomen... framstår för honom såsom förmedlad genom att helhetens *enhet* (som förverkligas i despoten, de olika kollektivens fader) upplåter egendom till de enskilda genom de särskilda samfälligheternas förmedling. *Merprodukten* (das Surplusprodukt) – som annars bestäms legalt i förhållande till den verkliga tillgången genom arbetet – *tillhör därmed av sig själv (von sich selbst) denna högsta enhet*. . . ” (*Formen*, s.376 f).

Vi måste ta detta ”*av sig själv*” i pregnant bemärkelse, och noga notera detta faktum, att i andra produktionssätt, t. ex. det feodala, tillhör inte *merprodukten* ”*av sig själv*” den härskande klassens representanter. Vi kommer att se, att det tvärtom explicit krävs något mer: ett politiskt förhållande, antingen i form av ”rent” våld, eller i mera tillhyfsade och förbättrade rättsliga förhållanden. I dessa två produktionssätt, däremot, det ”asiatiska” och det kapitalistiska, som är så långt avlägsna från varandra i tiden, rummet etc. som tänkas kan, – och fastän de agenter som går in i förhållandet f. ö. är olika (i ena fallet kapitalist och lönearbetare, i det andra Stat och gemenskaper) – är det en och samma *direkta* bestämning, utövad av produktionsprocessens funktioner, som producerar samma fetisch-effekter: produkten hör ”*av sig själv*” till den högre ”*enheten*” därför att den framstår som ett *verk* av denna *enhet*. Så här skriver Marx litet längre fram i samma text:

”*De kollektiva betingelserna för den verkliga tillgången genom arbetet*, bevakningsleder (mycket viktiga hos de asiatiska folken), kommunikationsmedel etc., *framstår då som ett verk av den högre enheten* – ett verk av den despotiska regeringen som svävar högt över de små samfälligheterna” (*Formen*, s. 377).

Denna förklaring upprepas i kapitlet om *samverkan* i *Kapitalet* (bok I, kap. 11), där Marx systematiskt jämför den asiatiska despotismens former med den kapitalistiska ”despotismens”, alltså det faktum att den kontrollerande och ledande funktionen (som är oundgängligen nödvändig för att arbetsprocessen skall kunna genomföras (arbetsföremålet verkligt tillägnas)) och ägandefunktionen av produktionsmedlen samlas på samma händer.

”Då arbetets samhälleliga produktivkraft inte kostar kapitalet något, medan å andra sidan arbetaren inte kan utveckla den, innan hans arbete tillhör kapitalet, förefaller den att vara en produktivkraft, som kapitalet äger *av naturen*, som dess inneboende produktivkraft.

Den enkla samverkans effekt visar sig i väldig skala i de monumentalverk som de gamla asiaterna, egyptierna, etruskerna m. fl. har skapat. .. Denna makt, som asiatiska och egyptiska kungar eller etruskiska teokrater osv. hade, har i det moderna samhället överflyttats på kapitalisten, antingen han nu uppträder som enskild kapitalist eller, såsom i aktiebolagen, som kombinerad kapitalist” (I: 290 f Bohman; min kurs.).

När det gäller den asiatiska despotismen kan man alltså med full rätt söka motsvarigheten till de former som i det kapitalistiska produktionssättet gör att "alla arbetets krafter framstår (projektiert sich) som kapitalets krafter, liksom alla varans värdeformer framstår som penningformer" (Kapitalet I: 536 Bohman). Man skulle då i själva verket grunda sig på analogin mellan de två relationer som finns "inne i" kombinationen i dessa två produktionssätt, dvs. på *den analogi som gäller sammanfogningen av den dubbla arbetsdelningen* (se ovan).

Men i synnerhet implicerar dessa texter, att alla nivåer i samhällsstrukturen har strukturen hos ett "sätt", i den mening som jag har analyserat produktionssättet i strikt mening. Med andra ord: de framstår själva i form av specifika, sammansatta *kombinationer* (Verbindungen). De implicerar alltså specifika *samhälleliga förhållanden*, som lika litet som produktionens samhälleliga förhållanden är några gestaltningar av intersubjektiviteten mellan agenterna, utan beror av den ifrågavarande processens funktioner; i denna mening kan man strängt tala om politiska samhälleliga förhållanden eller *ideologiska samhälleliga förhållanden*. I analysen av vart och ett av dessa kombinationssätt får man hänvisa till relevanta kriterier som i varje enskilt fall blir specifika.

Det problem som vi vill närma oss är alltså följande: hur bestäms den instans i samhällsstrukturen som vid en given tid punkt är den bestämmande, dvs. hur bestämmer ett specifikt *kombinationssätt* av de element, som bildar produktionssättets struktur hur bestämmer detta kombinationssätt den plats i samhällsstrukturen där bestämningen i sista instans utövas, dvs.: hur bestämmer ett specifikt produktionssätt de förhållanden som strukturens olika instanser upprätthåller inbördes, dvs. (slutligen) denna strukturs *sammanfogning och ordning* (det som Louis Althusser har kallat produktionssättets roll som mall)?

För att åtminstone ge principen för ett svar på den frågan, skall jag granska ett fall som inte är ett idealfall, men ett *reducerat* fall, nämligen följande: vi tar en samhällsstruktur som reducerats till sammanfogningen av två olika instanser, en "ekonomisk" instans och en "politisk": detta ger mig möjlighet att nära följa en del Marx-texter, där Marx jämför det feodala produktionssättet med det kapitalistiska vad gäller *jordräntan*.

Om den enklaste formen av feodal jordränta (arbetsräntan; fronarbetet) skriver Marx:

"... i alla de former, där den omedelbara arbetaren förblir 'besittare' av de produktionsmedel och de arbetsbetingelser som är nödvändiga för att producera de medel han behöver för att överleva, måste ägandeförhållandet samtidigt uppträda *som ett omedelbart herre-och-dräng-förhållande* (als unmittelbares Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnis), och den omedelbare producenten alltså som ofriare; en ofrihet (Unfreiheit) som kan förekomma i allt svagare nyanser från livegenskap med fronarbete ända till den enkla tributplikten. Enligt förutsättningen besitter här den omedelbara producenten sina egna produktionsmedel, de sakliga arbetsbetingelser som är nödvändiga för att förverkliga hans arbete och framställa de för upphållet nödvändiga medlen. Självtändigt bedriver han sitt åkerbruk liksom den härmed förknippade lantliga-husliga industrin.

Under dessa betingelser *krävs det utom-ekonomiska tvångsmedel* – vilken form dessa än tar sig – för att pressa dem på merarbetet för den nominella jordägarens räkning... Det krävs alltså personliga beroendeförhållanden, personlig ofrihet, i vilken grad det än må vara; det krävs att arbetaren fjättras till jorden som ett enkelt tillbehör (Zubehör) till den, livegenskap i ordets egentliga bemärkelse...

Den specifika ekonomiska form, vari det icke betalda merarbetet pumpas ur de omedelbara producenterna, bestämmer herre-och-dräng-förhållandet, så som detta direkt växer fram ur själva produktionen och i sin tur återverkar bestämmande på den. Detta är grunden för gestaltningen av den ekonomiska, ur själva produktionsförhållandena framväxande samfälligheten, *och samtidigt är det också grunden för dess specifika politiska gestalt. Det är alltid i det omedelbara förhållandet mellan ägarna av produktionsbetingelserna och de omedelbara producenterna... som vi finner den*

djupaste hemligheten, den dolda grundvalen för hela den samhällliga konstruktionen, och följaktligen också grundvalen för den politiska form som suveränitets- och avhängighetsförhållandena (Souveränitets- und Abhängigkeitsverhältnis) tar sig, kort sagt grunden för den specifika stats formen vid en given tidpunkt..

Vad arbetsrätten, den enklaste och mest primitiva formen av ränta, beträffar, är det tydligt, att rätten här är mervärdets ursprungliga form och sammanfaller med det. Dessutom tarvar inte detta faktum att mervärdet sammanfaller med icke betalt främmande arbete någon analys, eftersom detta faktum fortfarande finns i en synlig och handgriplig form, ty *den omedelbara producentens arbete för sig själv är fortfarande skilt i rum och tid från hans arbete för jordägaren*: detta senare arbete framstår direkt i den brutala formen av tvångsarbete för en tredje person” (Kapitalet III: 745 f. Sandler; min kurs.).

Denna text innehåller (jag tar det i en annan ordning än Marx) fyra huvudpunkter:

- en ny formulering av principen om periodiseringen: ”Det som skiljer en historisk period från en annan ...” Här är det det sätt varpå samhällsstrukturen är avhängig av produktionssättet, dvs. det sätt varpå samhällsstrukturen är sammanfogad och ordnad, som Marx presenterar som likvärdigt (ur hans begrepps synvinkel) med de tidigare bestämmningarna.
- den differentia specifica som finns i förhållandet mellan arbete och merarbete, vilket implicerar en skillnad mellan de samhällliga förhållandena i det feodala produktionssättet och i det kapitalistiska (ägende/besittning av produktionsmedlen): i ett fall sammanfaller arbete och merarbete ”i rummet och tiden”, i det andra inte.
- det faktum att arbetsprocessen och merarbetsprocessen inte sammanfaller kräver införandet av ”utomekonomiska” medel för att merarbetet verkligen skall utföras.
- dessa utomekonomiska medel tar formen av det feodala förhållandet mellan herre och dräng.

Det tycks mig som om vi kan dra flera slutsatser av detta.

För det första säger Marx att mervärdet i detta produktionssätt är synligt och handgripligt (in sichtbarer, handgreiflicher Form existiert), och ändå kan mervärdet inte igenkännas till sitt väsen annat än i det kapitalistiska produktionssättet, där det är dolt, där det alltså krävs en ”analys”. Mervärdet är en kategori för det kapitalistiska produktionssättet som i alldeles särskild grad får sin mening i analysen av den ”värdeskapande processen” (Verwertungsprozess), dvs. en produktionsprocess som har till ändamål att öka bytesvärdet (medan detta samtidigt generaliseras som värdeform).

Grunden för denna deklaration är att *mervärdet inte är en ”form”* på samma sätt som profiten, jordrätten och rätten; mervärdet är *varken mer eller mindre än merarbetet*. Det specifika sättet att exploatera detta merarbete som tillämpas i den kapitalistiska produktionen, dvs. i sista hand sättet att bilda *revenyer* (fördelningssättet) och alltså *klasser*, är skapandet av den kapitalistiska profiten, jordrätten och rätten, alltså det som Marx kallar de ”omvandlade formerna” av mervärdet. I det kapitalistiska produktionssättet finns klasskampens former först inskrivna i produktionsprocessens former i allmänhet, de framträder som en kraftmätning inom vissa *gränser*, vilka direkt bestäms i produktionsprocessen och kan analyseras i den (gränser för arbetsdagen, för lönen, för profiten och dess underavdelningar).

Med andra ord: om vi ställer oss frågan om klassförhållandenas struktur i ett givet samhälle, om vilket samhälle vi tidigare har sagt att det skiljer sig från andra genom ett visst sätt att pressa fram merarbetet, ställer vi oss i första hand frågan om de ”omvandlade former” som är egna för detta samhälle.¹²

¹² ”I första hand”, eftersom man i teorin alltid måste *börja* med det som är bestämmande ”i sista instans”. Här ser vi skälet: själva *namnet* på problemen är beroende av det.

Men det är ingen slump att det som det handlar om i den här texten när det talas om skillnaden mellan det feodala produktionssättet och det kapitalistiska – att arbete och merarbete sammanfaller resp. inte sammanfaller – det är ingen slump att detta också är huvudpunkten i hela analysen i Kapitalet, där det enbart gäller det kapitalistiska produktionssättet: detta ”sammanfallande” är ett annat sätt att uttrycka att *arbetsprocessen och den värdeskapande processen* till punkt och pricka sammanfaller med varandra. Distinktionen mellan konstant kapital och variabelt kapital, som bestämmer den värdeskapande processen, kan alltid fås att korrespondera med distinktionen mellan arbetskraft och produktionsmedel (en distinktion som är egen för arbetsprocessen). Med talrika exempel i Kapitalet skulle man kunna visa, hur analysen kräver en hänvisning till denna korrespondens (särskilt i hela analysen av cirkulationen). Det är arbetarens arbete som materiellt omvandlar råmaterialen till produkter genom att sätta produktionsmedlen i arbete; det är samma arbete som överför produktionsmedlens och de konsumerade ämnens värde till produkten, och som producerar ett nytt värde, av vilket en del – men bara en del – är likvärdig med arbetskraftens värde. Produktionsprocessens dubbla karaktär, som uttrycker detta ”sammanfall”, hänvisar alltså i sista hand till den dubbla karaktären hos det ”levande” arbetet.

Det är lätt att se, att i det fall som Marx här beskriver – det som gäller en feodal produktionsform – existerar inte detta ”sammanfall” i någon av de två formerna: det är inte bara så att arbetet och merarbetet är åtskilda ”i tid och rum”, utan just genom att de retrospektivt projicerar värdekategorin kan ingen av de två egentligen kallas värdeskapande process.

Eller med andra ord:

- i det kapitalistiska produktionssättet sammanfaller de två processerna ”i tid och rum”, *vilket är ett inneboende karaktistikum hos produktionssättet* (hos den ekonomiska instansen); detta ”sammanfallande” är självt en effekt av den för det kapitalistiska produktionssättet egna form, vari produktionsprocessens faktorer kombineras, dvs. en effekt av formen på de två förhållanden som gäller ägande resp. verklig tillägnelse. De ”omvandlade former” i denna samhällsstruktur som svarar häremot, dvs. formerna för förhållandet mellan klasserna, är då *direkt ekonomiska former* (profit, jordränta, lön, ränta), vilket särskilt implicerar att *staten inte kommer in* på denna nivå.

- i det feodala produktionssättet är det en *åtskillnad* ”i tid och rum” mellan de två processerna, vilket alltid är ett inneboende karaktistikum hos produktionssättet (den ekonomiska instansen) och en effekt av den kombinationsform som är egen för detta produktionssätt (ägandeförhållandet framträder här i den dubbla formen ”besittande” – ”ägande”). Merarbetet kan då inte pressas fram annat än med ”utom-ekonomiska” medel, dvs. annat än med ”Herrsefts- und Knechtschaftsverhältnis”. Härav kan vi sluta (innan vi ens har analyserat dem var för sig), att de ”omvandlade formerna” i det feodala produktionssättet blir *inte* omvandlade former för enbart den ekonomiska basen, utan för ”Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnis”. *Inte direkt ekonomiska, utan direkt politiska och ekonomiska oskiljaktigt från vartannat.*¹³ Detta betyder slutligen, att olika produktionssätt inte kombinerar *homogena* element, och icke berättigar till samma särskiljande uppstyckningar och definitioner av det ”ekonomiska”, det ”juridiska” och det ”politiska”. Det är – den ofta teoretiskt blinda – upptäckten av denna effekt som historiker och etnologer idag kan vittna om.

¹³ P. Vilar skriver om det feodala produktionssättet: ”I det hela tycks tillväxten vila på att man åter tog i anspråk jord som legat i träda, på en investering mer av arbete än av kapital, och de ägande klassernas ökade uttag ur produktionen är juridisk, icke ekonomisk” (1re Conférence internationale d'histoire économique, Stockholm 1960, s.36). Härtill kan fogas den allmänna iakttagelsen att det är svårt att finna kriser som är specifikt ekonomiska utanför kapitalismen.

Vi kan kanske också förstå varför denna politik inte är medveten som sådan, varför den inte tänker sin relativa självständighet just här där den upptar den bestämmande platsen, antingen i form av "rent" våld eller i rättsliga former, eftersom den framstår som en av förutsättningarna för själva produktionssättet. Vi vet faktiskt, att tanken på denna politikens relativa självständighet är sen: det är egentligen en "borgerlig" tanke.

Ur denna text, som är en av de mest detaljerade, anser jag att man på det här sättet kan dra fram principen – som är explicit närvarande hos Marx – för en definition av bestämningen i sista instans genom ekonomin. I olika strukturer *är ekonomin bestämmande därigenom att den bestämmer över den av samhällsstrukturens instanser som upptar den bestämmande platsen*. Inte ett enkelt förhållande, utan ett förhållande som gäller förhållanden; inte en transitiv kausalitet, utan en strukturell. I det kapitalistiska produktionssättet visar det sig att denna plats upptas av ekonomin själv: men i varje produktionssätt måste man analysera "omvandlingen". Jag framkastar nu helt enkelt att man skulle kunna försöka att i detta ljus läsa om de första sidorna i Engels' Familjens, privategendomens och statens ursprung, där Engels uttrycker följande idé, som han framställer som en enkel "korrigering" av Marx' allmänna formuleringar:

"Enligt den materialistiska uppfattningen är det i sista hand bestämmande momentet i historien produktionen och reproduktionen av det omedelbara livet. *Men denna återigen är av dubbel natur.* Å ena sidan frambringandet av existensmedel, av näringsmedel, kläder, bostad och de därtill erforderliga verktygen. Å andra sidan frambringandet av själva människorna, släktets fortplantning. De samhälleliga institutioner, under vilka människorna i en bestämd historisk epok och i ett bestämt land lever, betingas av båda slagen av produktion: av å ena sidan arbetets, å andra sidan familjens utvecklingsstadium. Ju mindre arbetet hunnit utvecklas..., i desto mer övervägande grad visar sig samhällsordningen behärras av släktskapsband" (Engels, Familjens, privategendomens och statens ursprung, 2 uppl., Sthlm, Arbetarkultur, 1945, s. 8; min kurs.).

Det är en förvånande text, som inte bara fräckt spelar på termen *produktion*, utan också tvingar en att tillämpa den teknologiska modellen av produktivkrafternas framsteg på släktskapsformerna, vilka framställs som samhälleliga fortplantningsförhållanden! Kanske vore det bättre – och flera marxistiska antropologer försöker också det – att visa hur produktionssättet i vissa "primitiva" samhällen eller samhällen med s. k. "subsistence economy" är bestämmande för en viss sammanfogning av samhällsstrukturen, där släktskapsförhållandena t. o. m. är bestämmande för omvandlingen av den ekonomiska basen.¹⁴

2. Strukturens element och deras historia

Definitionen av varje produktionssätt som en *kombination* av (alltid samma) element – element som bara är potentiella så länge de står utanför sitt inbördes förhållande, där de relateras till varandra på ett bestämt sätt –, möjligheten att med detta som bas genomföra en periodisering av produktionssätten enligt en *variationsprincip* för kombinationerna – denna definition och denna möjlighet är värda hela vår uppmärksamhet. De uttrycker det radikalt *antievolutionistiska* i den marxistiska teorin om produktionens (och följaktligen samhällets) historia. Ingenting stämmer mindre överens med den förhärskande ideologin under artonhundratalet, historiens och evolutionens århundrade – som ju Marx också tillhör om vi ser det kronologiskt. Längre fram kommer vi att se ännu tydligare att Marx' begrepp inte är

¹⁴ Se härom särskilt Claude Meillassoux's arbeten *Essai d'interprétation des phénomènes économiques dans les sociétés traditionnelles d'auto-subsistance*, Cahiers d'Études Africaines 1960: 4, och *Anthropologie économique des Gouro de Côte d'Ivoire*, Mouton, 1964 (om dessa arbeten av Meillassoux se nu äv. Emmanuel Terray, *Le marxisme devant les sociétés "primitives"*, coll. Thénrie 5, Paris, Maspero, 1969. Ö. a.).

avsedda att avspegla, reproducera och *härma* historien, utan att producera kunskapen om den: de är begrepp för de strukturer som de historiska effekterna är beroende av.

Här gäller det följaktligen varken den *rörelse*, vari formerna undan för undan *differentieras*, eller ens den *framstegslinje*, vars "logik" skulle bli besläktad med ödet. Marx säger visserligen, att alla produktionssätt är *historiska stadier*, *men han säger inte att dessa stadier alstrar varandra*: hans sätt att bestämma sina grundbegrepp utesluter tvärtom denna enkla lösning. "Vissa bestämningar", skriver Marx i Inledning till Till kritiken av den politiska ekonomin, "kommer den modernaste epoken att ha gemensamt med den äldsta" (Till kritiken av den politiska ekonomin, s.232) (så t. ex. samverkan och vissa former av ledning, av *bokhålleri* som är gemensamma för de "asiatiska" produktionssätten och det kapitalistiska utöver alla andra). Därmed avskaffas identiteten mellan *kronologin* och lagen för formernas inre utveckling, en identitet som ligger i botten av evolutionismen liksom i botten av all historicism som laborerar med "övervinnanden". För Marx gällde det att visa, att distinktionen mellan de olika sätten på ett nödvändigt och *tillräckligt* sätt hade sin grund i variationen av relationerna mellan ett fåtal element vilka alltid var desamma. Men att formulera dessa relationer och de termer, som dessa relationer gäller, är att framställa den historiska materialismens första begrepp, de allmänna begrepp som bildar den verkliga inledningen till hans framställning, därmed karakteriserar Kapitalets vetenskapliga metod och ger teorin dess demonstrativa form. Det betyder alltså, att det är en oavlåtligt nödvändig förutsättning för de "ekonomiska" demonstrationerna i Kapitalet att man framställer en bestämd form av denna variation, i direkt beroende av begreppen arbetskraft, produktionsmedel, egendom osv.

Är det då fråga om en "strukturalism", som man – med risk att ge upphov till en förblandning med de nu aktuella, högeligen ovetenskapliga ideologierna – kan vara frestad att föreslå för att vända rätt en läsart som av tradition har lutat alldeles för mycket åt evolutionism och historicism? Den "kombination", som Marx analyserar, är visserligen ett system av "synkroniska" relationer som erhållits genom variation. Men denna vetenskap om kombinationer är ändå inte någon *kombinatorik*, där det bara är faktorernas plats som skiftar och inte deras natur. I en kombinatorik är faktorernas natur inte bara *underordnad* helhetens system, utan också *likgiltig*: man kan alltså bortse från den och gå *direkt* på formaliseringen av systemen. Då antyder man möjligheten av en *apriorisk* vetenskap om produktionssätten, en vetenskap om *möjliga* produktionssätt: om dessa möjliga produktionssätt sedan har förverkligats eller ej i den verkliga-konkreta historien beror på ett tärningskast eller på någon princip om "det bättre". Men om den historiska materialismen ger en rätt att se framåt eller t. o. m. ger en rätt att rekonstruera "potentiella" produktionssätt (man skulle kunna kalla "produktionssättet med enkel varuproduktion" ett sådant) som aldrig har dominerat i historien och aldrig har existerat annat än deformerade – om den historiska materialismen kan auktorisera sådant, så gör den det på ett annat sätt, som vi skall förklara längre fram: nämligen på basis av förändringar av ett existerande produktionssätt. Detta skulle förutsätta, att kombinationens "faktorer" är just de begrepp som jag räknade upp, att dessa begrepp *direkt* betecknar elementen i en byggnad, en historias atomer. Som jag redan har sagt mycket allmänt är det bara *medelbart* som dessa begrepp betecknar byggnadens element: man måste gå via det som jag kallat "den särskiljande analysen av formerna" för att bestämma de historiska former, som arbetskraften, egendomen, den "verkliga tillägelsen" osv. antar. Dessa begrepp betecknar bara vad man skulle kunna kalla den historiska analysens *relevanta drag* (*pertinences*). Det är denna karaktär hos "kombinatoriken" – det är alltså en pseudo-kombinatorik – som förklarar varför det finns allmänna begrepp i historievetenskapen utan att det någonsin kan finnas någon allmän historia.

För att visa hur denna relevans fungerar skall jag nu gå in litet mer i detalj på en del definitionsproblem som gäller de två skilda ”relationerna”, ”kombinationens” två olika fogningssätt. Jag skall ta dem var för sig, så att deras egna sätt att inverka på bestämmandet av *elementen* (”faktorerna”) framträder klart. Dessa preciseringar är alldeles nödvändiga för att klargöra, att Marx verkligen har grundad anledning att tala om produktionsprocessens *struktur*, och att kombinationen av faktorer inte är en enkel upprädnad (juxtaposition, ställande vid sidan av varandra) utan verkligen gör reda för en funktionell enhet.

1. Vad är ”ägende”?

Den första relation, som vi skrev in i ett produktionssätts ”kombination”, betecknades som en ägende-relation eller en relation som gällde den verkliga tillägnelsen av merarbetet; vi ser ju ständigt hur Marx definierar de ””produktionsförhållanden””, som är karakteristiska för ett historiskt produktionssätt (särskilt då kapitalismens), genom den *typ av ägende* av produktionsmedlen som förekommer, och följaktligen också genom det sätt att tillägna sig den samhällseliga produkten som hänger ihop med ägandeformen. Till sin princip är den definitionen välkänd. Men det krävs en del preciseringar för att få fram dess exakta strukturella funktion.

I föregående kapitel ägnade jag mig särskilt åt att visa skillnaden mellan de två tillägnelsebegreppen. Båda dessa begrepp gick tillbaka på varsin aspekt av den *dubbla* produktionsprocess som varje produktionssätt omfattar, och vart och ett av dessa begrepp definierar följaktligen en av de två relationer som utgör kombinationen av produktionens ”faktorer”. Men det är inte mindre viktigt att – i linje med talrika antydningar hos Marx – skilja mellan *produktionsförhållandena* själva (det är endast dem vi här skall syssla med) och deras ”juridiska uttryck”, som inte hör till produktionsstrukturen, betraktad i dess relativa självständighet. I det här fallet gäller det att tydligt skilja den relation, som vi har betecknat som ”ägende”, från *äganderätten*. Denna analys är av grundläggande vikt när det gäller att karakterisera den grad av relativ självständighet som den ekonomiska strukturen (basen) har i förhållande till de ”juridiska och politiska formernas” (likaledes regionala) struktur – alltså när det gäller att ta itu med analysen av de regionala strukturernas (eller instansernas) fogning inom samhällsformationen.

Också ur de teoretiska begreppens historias synvinkel är vi här inne på en punkt av avgörande vikt: Althusser har redan erinrat om att den marxistiska uppfattningen av de ”samhällseliga förhållandena” markerar en brytning med hela den klassiska filosofin och särskilt med Hegel, ty de samhällseliga förhållandena står här inte för *intersubjektiva* förhållanden utan förhållanden som tillmäter människor såväl som *ting* en nödvändig funktion; Vi kan tillägga, att det hegelianska begreppet ”civilt samhälle”, som de klassiska ekonomerna tog upp och som Marx angav som den första *platsen* för sina upptäckter (dvs. för sina teoretiska omvandlingar), *samtidigt* innefattar det *ekonomiska* systemet med arbetsuppdelning och utbyten och *privaträttens sfär*. Där råder alltså omedelbar identitet mellan tillägnelsen i ”ekonomisk” mening och det juridiska ägandet, och om det senare kan betecknas som den förstas ”uttryck” är det följaktligen fråga om ett med nödvändighet *adekvat* uttryck eller en fördubbling.

Det är särskilt intressant att notera, att en del av de texter – de klaraste – som Marx agnar at att skilja de samhällseliga produktionsförhållandena från deras juridiska uttryck just gäller möjligheten av en *förskjutning* mellan basen och överbyggnaden, något som uppenbart skulle förbli obegripligt utanför denna distinktion. Så till exempel i analysen av Den kapitalistiska jordröntans uppkomst, där han skriver:

”Några historiker har uttalat sin förvåning över följande: när den omedelbare producenten inte är ägare utan bara besittare och allt hans merarbete faktiskt de jure tillhör jordägaren, kan det då

verkligen ske någon utveckling av förmögenheten och (relativt talat) rikedomerna på de fronpliktigas eller livegnas sida? Men det är dock klart, att under dessa primitiva och outvecklade omständigheter, som detta samhälleliga produktionsförhållande och det motsvarande produktionssättet beror på, måste *traditionen* spela en övermäktig (övermäktig) roll. Vidare är det uppenbart att det här som alltid ligger i den härskande samhällsdelens intresse att *besegla det bestående som lag* och spika fast de genom bruk och tradition givna skrankorna som lagliga. Bortsett från allt annat sker detta för övrigt av sig själv så snart den ständiga reproduktionen av det bestående tillståndets bas, och reproduktionen av det förhållande som ligger till grund för basen, med tiden antar en reglerad och ordnad form. Denna reglering och ordning är själv ett oundgängligt moment för varje produktionssätt som skall vinna samhällelig fasthet och bli oberoende av slump och tillfälligheter. Denna ordning är själva formen för dess samhälleliga konsolidering och därigenom dess relativa befrielse från tillfälligheter och slump. Den uppnår denna form ... *genom den blotta reproduktionen*, som ständigt upprepas, *av sig själv*” (Kapitalet III: 747 f. Sandler; min kurs.).

En sådan förskjutning mellan *rätten* och en ”tradition”, som har kunnat framträda som en underrätt eller en degraderad rätt, uttrycker alltså i verkligheten en förskjutning mellan rätten och ett ekonomiskt förhållande (den individuella producentens nödvändiga förfogande över sin parcell), något som är karakteristiskt för perioder då ett produktionssätt håller på att ta form, dvs. då det sker en övergång från ett produktionssätt till ett annat. En märklig belysning av samma effekt finns också i analysen av *fabrikslagstiftningen*, vilken härrör från den första perioden av industrikapitalismens historia och som lagfäste villkoren för den ”normala” exploateringen av lönearbetarnas arbetskraft (Kapitalet I: 419 ff. Bohman).

Eftersom sådana förskjutningar är möjliga – eller mer precist: eftersom motsättningar drivs fram inom själva rätten genom dess *bristande korrespondens* med produktionsförhållandena, beror det på att juridiken är skild från, och i analysordningen blir *sekundär* i förhållande till, produktionsförhållandena. Vi kan också få saken bekräftad om vi ställer samman de texter där Marx påvisar den säregna karaktären hos det ”borgerliga” ägandet, som t. ex. följande:

”I varje historisk epok har egendomen utvecklats olika och under helt skilda samhällsförhållanden. Att definiera den borgerliga egendomen är därför ingenting annat än att framställa den borgerliga produktionens samhälleliga förhållanden.

Att ge en definition av egendomen som ett oavhängigt förhållande, som en särskild kategori, en abstrakt och evig idé, kan inte vara något annat än att binda sig vid en metafysisk eller juridisk illusion” (Filosofins elände, s.165)

- om vi ställer samman denna text med den som tar upp det faktum att äganderättens juridiska former (den ”romerska” rätten) kronologiskt *kommer före* det kapitalistiska produktionssättet, som ensamt gör det privata ägandet av produktionsmedlen allmänt. Här kan man gå till den redan citerade Formen (som är en mycket juridisk text, både med avseende på objekt och terminologi) eller också till ett brev från Engels till Kautsky:

”Den romerska rätten är en fulländad rätt om den enkla varuproduktionen, dvs. den förkapitalistiska produktionen, *men för det mesta innefattar den också den kapitalistiska periodens juridiska förhållanden*. Just det som borgarna i våra städer behövde för sitt uppsving men inte fann i den lokala sedvanerätten” (26 juni 1884; MEW 36, s. 167; min kurs.).

En sådan sammanställning kastar också ett ljus tillbaka över den text om joräntans uppkomst som jag anförde tidigare. Den visar, att detta problem om en förskjutning mellan en ”tradition” och en ”rätt” inte får tolkas som en teori om rättens uppkomst ur de ekonomiska förhållandena: ty visserligen finns det övergångar i historien från sedvänja till rätt, men det är ingenting kontinuerligt, utan utgör tvärtom en brytning, en förändring av rätten, eller snarare: en förändring *i rättens karaktär*, som genomförs genom att en gammal (”romersk”) rätt, som redan har övervunnits en gång, återupplivas. Den *upprepning*, som här tycks spela en viktig

roll i juridikens fogning med det ekonomiska förhållandet, är alltså inte heller den ett element i denna uppkomst, en upprepning som genom sin kronologiska varaktighet skulle förklara att det bildas en kodifierad överbyggnad: dess funktion är med nödvändighet en annan, och vi hänvisar här till den teoretiska analysen av de funktioner som utövas av den *reproduktion*, som hör till alla produktionssätt och som vi skall tala om längre fram. Vad reproduktionen av de ekonomiska förhållandena kan visa oss, är att juridiken har en nödvändig funktion i förhållande till systemet av ekonomiska förhållanden; den kan också visa på de strukturella betingelser som juridiken härigenom är underordnad; men den kan aldrig visa hur den juridiska *instansen* själv alstras i samhällsformationen.

Först och främst är det svårt att tydligt skilja produktionsförhållandena från deras ”juridiska uttryck”. Det uppstår också svårigheter med själva detta uttrycks-begrepp så snart det inte längre skall beteckna en enkel fördubbling, utan fogningen av två heterogena instanser. Och slutligen uppstår det också en svårighet genom denna möjlighet att det kan uppstå en förskjutning mellan de ekonomiska förhållandena och de juridiska formerna. Alla dessa svårigheter, som *först* måste klaras ut, är inte slumpmässiga, utan förklarar den undersökningsmetod som det är nödvändigt att vi följer här (och som Marx själv visar vägen för, särskilt i de texter som gäller de förkapitalistiska produktionssätten; de texterna utgör snarare utforskning än systematisk framställning). Den metoden går ut på att man utforskar produktionsförhållandena *bakom* de rättsliga formerna, eller snarare: bakom den sekundära enheten mellan produktion och rätt, en enhet som måste lösas upp. Endast denna metod kan till sist ge oss möjlighet att spåra den teoretiska åtskillnaden (*séparation*), och samtidigt göra reda för den ambivalenta funktion som Marx tillskriver de juridiska formerna: de är nödvändiga och ändå ”irrationella”, och de *uttrycker och kodifierar* samtidigt som de *maskerar* den ”ekonomiska” realitet, som varje produktionssätt definierar på sitt sätt. Vi följer alltså ett tillbakaskridande tillvägagångssätt, och försöker också här (men den här gången inom ett helt system som är samtidigt med sig självt; ett noga bestämt produktionssätt, i det här fallet det kapitalistiska) att bestämma de *klyftor* (*écarts*) eller skillnader som negativt kommer till uttryck med utgångspunkt i de rättsliga formerna. Härigenom uppstår f. ö. ett svårt *terminologiskt* problem, ty de begrepp, vari produktionsförhållandena kommer till uttryck, är ju just jämt de begrepp som uttrycker samhörigheten (bristen på åtskillnad) mellan det ekonomiska och det juridiska – i första hand då begreppet egendom (ägarande). Vad är egentligen ”egendomen”, den ”egendom” som bildar ett system inom den relativt självständiga produktionsstrukturen, den egendom som logiskt föregår den äganderätt som är egen för det ifrågavarande samhället? Det är det problemet vi måste angripa – *också* när det gäller kapitalismen.

Analysen av förhållandena mellan det kapitalistiska produktionssättets ekonomiska struktur och den rätt som svarar mot den, en analys som vi härmed har påbörjat, skulle kräva ett eget studium: därför skall jag här nöja mig med en del antydningar, avsedda som hållpunkter. Så här kan man sammanfatta bevis-gången:

1. Det kapitalistiska produktionssättets ekonomiska struktur som helhet, från den omedelbara produktionsprocessen till fördelningen av den samhälleliga produkten, förutsätter existensen av ett *juridiskt system*. Detta juridiska systems grundläggande element är *äganderätten* och *kontraktsrätten*. Inom ramen för detta system får vart och ett av de ekonomiska strukturs element en juridisk kvalitet – särskilt då de olika elementen i den omedelbara produktionsprocessen: ägare av produktionsmedel, produktionsmedel (”kapital”), ”fri” arbetare och så själva processen, som juridiskt karakteriseras som ett kontrakt.

2. Det egna för det juridiska system, som vi här sysslar med (naturligtvis inte för varje historiskt juridiskt system), är dess *abstrakta universella* karaktär. Härmed menas, att det här systemet bara fördelar de konkreta varelser, som kan upprätthålla dess funktioner, i två

kategorier, inom vilka det ur juridisk synvinkel inte görs någon relevant åtskillnad: kategorin *mänskliga personer* och kategorin *ting*. Ägandeförhållandet upprättas uteslutande mellan mänskliga personer och ting (eller det som anses som person och det som anses som ting); kontraktförhållandet upprättas uteslutande mellan personer. Liksom det i juridiken inte skiljs mellan personer, som alla är eller kan vara ägare och kontraktsslutare, görs det inte minsta skillnad mellan tingen, som alla är eller kan vara egendom, de må vara arbetsmedel eller konsumtionsmedel, och vilket bruk som denna egendom än innefattar.

3. Denna universella karaktär hos det juridiska systemet är i strikt mening en *avspegling* av en annan universell karaktär som hör till den ekonomiska strukturen: det är *universaliteten* i *varuutbytet*, om vilken vi vet att den bara förverkligas på basis av det kapitalistiska produktionssättet (medan *existensen* av varuutbyte och av de former som det implicerar är mycket äldre); det är bara på basis av det kapitalistiska produktionssättet som den ekonomiska strukturens samtliga element oinskränkt delas upp i varor (däri inberäknat arbetskraft) och ”bytare” (däri inberäknat den direkta producenten). Dessa två kategorier korresponderar alltså på ett adekvat sätt med de former som det juridiska systemet definierar (personer och ting).

Det allmänna problemet om förhållandet mellan det kapitalistiska produktionssättet och det juridiska system, som dettas funktionssätt förutsätter, hänger historiskt och teoretiskt också ihop med ett annat problem: det som gäller förhållandet mellan den omedelbara produktionsprocessens *ekonomiska* struktur och varucirkulationens *ekonomiska* struktur. Det är den nödvändiga närvaron av ”varukategorier” i analysen av produktionsprocessen som förklarar den nödvändiga närvaron av motsvarande juridiska kategorier.

4. *De samhälleliga produktionsförhållanden*, som hör till det kapitalistiska produktionssättets struktur, kan karakteriseras utifrån deras juridiska uttryck, genom jämförelse, genom att man urskiljer en följd av *förskjutningar* mellan dem.

För det första: medan ”äganderätten” karakteriseras som universell, eftersom den inte gör någon som helst åtskillnad mellan de ägda tingen och bruken av dem, är den enda egendom som är signifikativ ur produktionsprocessstrukturens synvinkel ägandet av *produktionsmedlen*, i den utsträckning de (som Marx ständigt upprepar) fungerar som sådana, dvs. konsumeras produktivt i kombination med ”levande” arbete och inte sparas på hög eller konsumeras improduktivt. Medan det juridiska ägandet är en rättighet till konsumtion *av vilket slag som helst* (i allmänhet rätten att ”bruka och missbruka”, dvs. att konsumera individuellt, produktivt, eller avyttra (byta bort) eller ”slösa bort” (Kapitalet III: 778 Sandler)), så är det ekonomiska ägandet av produktionsmedlen inte så mycket ”rätten” till dem som makten att konsumera dem produktivt, vilket är beroende av deras materiella karaktär och deras adekvata förhållande till arbetsprocessens betingelser, deras egenskap att vara medel för att tillägna sig merarbetet. Denna makt går inte tillbaka på någon rätt, utan (som Althusser redan har påpekat) på en fördelning av produktionsmedlen (särskilt en *koncentration*, kvantitativt och kvalitativt avpassad). Det ekonomiska förhållandet grundar sig inte på bristen på åtskillnad mellan ”tingen” (och motsvarande brist på åtskillnad mellan *varorna*), utan på åtskillnaden mellan dem, som man kan analysera i följande motsatspar:

element i den individuella konsumtionen
element i den produktiva konsumtionen

och:

arbetskraft/produktionsmedel

(detta system av skillnader återfinns i analysen av hela den samhälleliga reproduktionens sektorer). På så sätt kan man karakterisera klyftan mellan det samhälleliga produktionsförhållandet och äganderätten som en *utvidgning* eller en *förlängning*, som ett

avskaffande av de indelningar som krävs av produktionsstrukturen: från ”ägande av produktionsmedlen” till ägande ”i allmänhet”.

För det andra: det förhållande som uppstår mellan ägaren av produktionsmedlen (kapitalisten) och lönearbetaren är juridiskt sett ett kontrakt av en särskild form: ett *arbetskontrakt*. Det upprättas med den förutsättningen att arbetet juridiskt betraktas som ett utbyte och arbetskraften alltså juridiskt betraktas som en ”vara” eller ett *ting*. Vi bör påpeka, att i sitt begrepp är denna omvandling av arbetskraften till vara och upprättandet av arbetskontraktet fullständigt oberoende av *karaktären av det arbete* vari arbetskraften konsumeras. Det är därför som *lönearbetets* juridiska form (på samma sätt som alldeles nyss) är en universell form som inrymmer såväl det *produktiva arbetet* (ett omvandlingsarbete som producerar mervärde) som alla de andra arbeten som allmänt kan betecknas med termen ”tjänster”. Men det är bara det ”produktiva” arbetet som bestämmer ett *produktionsförhållande*, och det produktiva arbetet kan inte definieras allmänt genom arbetsköparens förhållande till lönearbetaren, ett förhållande mellan ”personer”: nej, det förutsätter att man tar den ekonomiska *sfär* i betraktande som det är lokaliserat i (den omedelbara produktionens sfär, där mervärdet har sin källa); det förutsätter alltså att man ser till den materiella karaktären hos arbetet och dess objekt, alltså karaktären hos de arbetsmedel som det produktiva arbetet kombineras med. Liksom ägandet av produktionsmedlen – i den juridiska formen av ett förhållande mellan person och ting – framstod som en makt över det ”levande” arbetet genom förfogandet över produktionsmedlen (vilka är de enda som kan ge denna makt) – på samma sätt framstår nu lönearbetet (såsom förhållande *inom produktionsstrukturen*) – i den juridiska formen av ett kontrakt angående avlönad tjänst – som en makt över produktionsmedlen genom förfogandet över det produktiva arbetet (som ensamt kan ge denna makt, dvs. kan bestämma en konsumtion som är adekvat och inte är vilken konsumtion som helst). Sålunda kan man karakterisera klyftan mellan lönearbetet såsom samhälleligt produktionsförhållande och arbetsrätten som en *utvidgande* eller förlängande rörelse, som formellt liknar den föregående.

Härav kan vi dra två slutsatser av största vikt:

- Medan ägandeförhållandet (ett förhållande mellan ”person och ”ting”) och kontraktsförhållandet (ett förhållande ”mellan person och person”) ur rättslig synvinkel (den rätt som impliceras i det *kapitalistiska* produktionssättet, naturligtvis) är två *skilda* former (även om de grundas på ett och samma system av kategorier), så är det inte likadant ur den ekonomiska strukturens synvinkel: ägandet av produktionsmedlen och det produktiva lönearbetet definierar *en enda relation, ett enda produktions förhållande*, såsom framgår av de två analyser som nyss skisserades.

- Detta samhälleliga förhållande, som icke är av juridisk art, kan icke upprätthållas av samma konkreta varelser – fast vi (och först och främst Marx) är tvungna (av skäl som hänger ihop med det kapitalistiska produktionssättets själva karaktär) att påvisa det med utgångspunkt i de juridiska kategorier som uttrycks i de konkreta varelsernas egen terminologi. De juridiska förhållandena är universella och abstrakta: de upprättas mellan ”personer” och ”ting” i allmänhet; det är rättens systematiska struktur som definierar dess upprätthållare som individer (personer) i motsats till ting. På samma sätt är det genom deras funktion i produktionsprocessen som produktionsmedlen upprätthåller en relation i den ekonomiska strukturen, och denna relation (i motsats till ägandet eller kontraktet) kan icke definieras för individer, utan endast för *samhällsklasser* eller representanter för samhällsklasser. Det är alltså inte definitionen av kapitalistklassen eller av proletärklassen som kommer före definitionen av det samhälleliga produktionsförhållandet, utan *omvänt* definitionen av det samhälleliga produktionsförhållandet som implicerar en ”upprätthållande” funktion som definieras som en klass.

Men en klass kan inte vara *subjekt* för ägandet i den mening som individen – juridiskt – är subjekt för *sin* egendom, och heller inte *partner* (part, *partenaire*), ”den andre” när det gäller ett kontrakt. Vad vi här har att göra med är inte objektets inherens (dess egenskap att vara ”inneboende”) i sitt subjekt, eller det ömsesidiga erkännandet mellan subjekten; i stället står vi inför mekanismen för den konstanta fördelningen av produktionsmedlen, alltså fördelningen av hela kapitalet och följaktligen av hela den samhälleliga produkten (som Marx visar i näst sista kapitlet i tredje boken av Kapitalet, Distributionsförhållanden och produktionsförhållanden (kap. 51)). Klasserna är inte mekanismens subjekt utan dess upprätthållare, och dessa klassers konkreta karakteristiska (deras slag av inkomster, deras inre *uppdelningar*, deras förhållande till samhällsstrukturs olika nivåer) är mekanismens *effekter*. Det ekonomiska produktionsförhållandet framstår alltså som ett förhållande mellan tre termer som är funktionellt bestämda: ägarklass/produktionsmedel/klass av exploaterade producenter. Saken bekräftas särskilt i första bokens sjunde avdelning (Kapitalets ackumulationsprocess, I: 495 ff. Bohman), där Marx visar hur den kapitalistiska produktionens mekanism produktivt konsumerar Produktionsmedlen och arbetarnas Arbetskraft och därigenom producerar arbetarens tillhörighet till kapitalet och gör kapitalisten till ackumulationens verktyg, kapitalets funktionär. Denna relation har ingenting individuellt över sig, den är följaktligen inte ett kontrakt utan en ”osynlig tråd” som fjättrar arbetaren till kapitalistklassen, och kapitalisten till arbetarklassen (Kapitalet I: 504, 508 Bohman). Det samhälleliga förhållande, som bestämmer fördelningen av produktionsmedel, är alltså inrättat som ett nödvändigt förhållande mellan varje individ i en klass och hela den motsatta klassen.

2. Produktivkrafter (hantverk och maskineri)

Bland de allmänna begrepp, vilkas systematiska fogning hos Marx jag erinrade om när jag analyserade texten till Förord till Till kritiken av den politiska ekonomin, är det inget som i sin skenbara enkelhet bjuder så stora svårigheter som begreppet *produktivkrafter*, eller mer precist: begreppet produktivkrafternas *nivå* (eller utvecklingsgrad). Själva formulerandet av begreppet leder faktiskt tankarna direkt till två slutsatser, som ligger till grund för grundläggande feltolkningar av innebörden i Marx' teori – det skall dock erkännas att dessa slutsatser är mycket svåra att undvika. För *det första*: när man talar om ”produktivkrafter”, produktions-”krafter”, antyder man direkt möjligheten att *räkna upp* dem: ”produktivkrafterna är: befolkningen, maskinerna, vetenskapen, osv.”, samtidigt antyder man (och detta är den andra slutsatsen) att produktivkrafternas ”framsteg” kan anta formen av ett kumulativt framsteg, ett adderande av nya produktivkrafter eller ett ersättande av *vissa* av dem med andra som är ”kraftigare” (hantverkarens verktyg ersätts av maskiner). Då leds man in på en tolkning av ”utvecklingsnivån” eller ”utvecklingsgraden” som är så mycket mer frestande som den tycks finnas implicerad i själva orden: det gäller en lineär och kumulativ *utveckling*, en nästan biologisk kontinuitet. Hur skall man då kunna göra reda för de historiska diskontinuiteter som uttryckligen inryms i den allmänna teorin, om inte med en teori om den ”kvalitativa förändringen”, en teori om ”övergången från kvantitet till kvalitet”, dvs. en teori som beskriver rörelsens *gångart* och inte undertrycker dess allmänna struktur? Hur skall man klara sig undan en mekanistisk teori om den historiska rörelsen där ”dialektiken” bara är ett annat namn på en periodisk ”*förskjutning*” eller ”*försening*” (som periodiskt tas igen, rättas till) hos de andra instanserna i förhållande till denna utveckling som är deras mått?

En sådan uppräknings stöter emellertid mycket snabbt på påfallande svårigheter: dessa svårigheter hänger allihop ihop med den heterogena karaktären på de ”element” som skall adderas om man vill få Marx' begrepp att direkt falla samman med en beskrivning av ”fakta”. De borgerliga Marx-kritikerna har inte underlåtit att påpeka, att ”produktivkrafterna” till sist innefattar inte bara de tekniska instrumenten, utan också tillämpningen av de vetenskapliga kunskaperna för att fullända och ersätta dessa instrument, och slutligen också vetenskapen

själv; inte bara en befolkning av arbetar-krafter, utan de tekniska och kulturella vanorna hos denna befolkning, om vilka historien (när det gäller tidigare produktionssätt) och den industriella psyko-sociologin i allt högre grad visar att de har en historisk och sociologisk "täthet" och sammansatt karaktär; inte bara tekniker, utan också en viss organisation av arbetet, ja rentav en samhällelig och politisk organisation ("planhushållningen" är ett utmärkt exempel på det), osv. Dessa svårigheter är inte godtyckliga. De avspeglar det omöjliga i att få Marx' begrepp att falla samman med kategorierna i en sociologi, vars tillvägagångssätt går ut på en uppräknings och addering av nivåer – den teknologiska nivån, den ekonomiska, den juridiska, sociala, psykologiska, politiska etc. – och som sedan grundar sina egna historiska klassifikationer på dessa uppräknings (traditionella samhällen och industriella, liberala och centraliserade, totalitära, osv.). Ja, för oss är dessa svårigheter till yttermera visso ett tecken på en väsentlig skiljaktighet i *formen* mellan Marx' begrepp och den här typen av kategorier: de pekar på det faktum att begreppet produktivkrafter inte har någonting att göra med en sådan här uppräknings. Alltså måste vi ge oss ut och söka dess verkliga gestalt.

Först hålls vi då tillbaka av själva den marxska formuleringen: denna "nivå" eller denna "grad", som visserligen uttrycker möjligheten av ett (åtminstone potentiellt) mått (ett mått på en ökning), anses karakterisera produktivkrafternas väsen, och följaktligen definierar de dem i ett specifikt historiskt produktionssätt. Men det är ju en banalitet att säga, att arbetets *produktivitet*, dvs. "mättet" på denna utveckling, har ökat mer under några tiotal års industri-kapitalism än vad den har gjort under århundraden av tidigare produktionssätt, medan "produktionsförhållandena", de juridiska och politiska formerna har bevarat en jämförbar utvecklingsrytm; detsamma gäller omvandlingen av arbetsmedlen (verktygsutrustningen), som Marx kallar "mättstock för den mänskliga arbetskraftens utvecklingsgrad" (Kapitalet I:155 Bohman). I övrigt säger Marx alltid – mycket bättre – att denna nivå spelar en direkt roll i den ekonomiska analysen: produktivkraften hos *arbetet*, arbetskraftens produktivitet (ty. Produktivkraft).

I verkligheten är alltså "produktivkrafterna" inte *ting*, som vi skall se. Vore de ting, skulle problemet att transportera och importera dem paradoxalt nog bli mycket lättare att lösa för den borgerliga sociologin (så när som på en del "psykologiska" problem som gäller kulturell anpassning) än för Marx – eftersom hans teori framträder som en nödvändig relation, en korrelation mellan vissa produktivkrafter och ett visst slags samhälle (som bestäms av samhälleliga förhållanden). Övervinner man den ord-illusion som termen skapar, kan man redan nu säga, att den mest intressanta sidan av "produktivkrafterna" inte längre är uppräknandet av dem eller deras sammansättning, utan den *rytm* eller *gångart* som präglar deras utveckling. Ty denna rytm är direkt förbunden med produktionsförhållandenas natur och produktionssättets struktur. Vad Marx har visat i Kapitalet (och som de berömda meningarna i Manifestet hänsyftar på) är inte att kapitalismen har *frigjort* produktivkrafternas utveckling för första gången och för alltid, utan att kapitalismen har påtvingat produktivkrafterna *en bestämd typ av utveckling*, vars rytm och gångart *är egen för den* och föreskrivs av den kapitalistiska ackumulationsprocessens form. Det är denna gångart som bäst karakteriserar (deskriptivt, beskrivande) ett produktionssätt – det är snarare denna gångart än den nivå som har uppnåtts i något visst ögonblick. ("För kapitalet gäller alltså inte lagen om arbetets stegrade produktivkraft *obetingat*. För kapitalet ökas denna produktivkraft, *inte* om det görs besparingar i levande arbete i allmänhet, utan bara om det sparas mer i den *betalda* delen av det levande arbetet än vad som läggs ut på förgånget arbete (an dem *bezahlten* Teil der lebendigen Arbeit mehr erspart als an vergangener Arbeit zugesetzt wird) (Kapitalet III: 231 Sandler.)

Men ur teoretisk synvinkel är också "produktivkrafterna" en relation av ett visst slag inom produktionssättet, dvs. de är också *ett produktionsförhållande*: just det produktionsförhållande som jag försöker ange när jag bland de konstitutiva relationerna i "kombinations"-strukturen

införde en relation B, som gäller ”verklig tillägnelse” (utöver en ”ägende”-relation) mellan samma element som i ”ägende”-relationen A: produktionsmedel, direkta producenter, rentav ”ickearbetare”, dvs. (inom den kapitalistiska produktionens ram) *icke-lönearbetare*. Nu vill jag visa, att det verkligen handlar om en *relation*, eller (för att tala mera strikt) om ett produktionsförhållande. Och det skall jag visa genom att följa analysen i de kapitel i Kapitalet som ägnas åt metoderna att skapa relativt mervärde. Samtidigt kommer vi då att bättre se vari den differentiella (särskiljande) analysen av formerna består.

Marx' analys sträcker sig över tre kapitel i Kapitalet (kap. 11-13 i bok 1) som ägnas åt samverkans former i manufakturen och storindustrin, och åt övergången från den förra till den senare, vilket utgör den ”industriella revolutionen”. Men denna utveckling är obegriplig om vi inte för tillbaka den, *dels* på definitionen av *arbetsprocessen* (bok 1, kap. 5), *dels* på kap. 14 (Absolut och relativt mervärde), som är dess slutsats.

Övergången från manufaktur till storindustri inleder det som Marx kallar kapitalismens ”specifika produktionssätt” eller arbetets ”reella underordnande” under kapitalet. Storindustrin utgör med andra ord den form för vår relation som organiskt hör till det kapitalistiska produktionssättet.

”Kapitalet börjar med att lägga under sig arbetet med de tekniska betingelser som historiskt föreligger. Produktionssättet förändras därför inte omedelbart. Produktionen av mervärde den hittills behandlade formen, genom enkel förlängning av arbetsdagen, framträdde därför oberoende av varje förändring i själva produktionssättet. Den var inte mindre verksam i det gammalmodiga bageriet än i det moderna bomullsspinneriet” (Kapitalet I: 268 Bohman).

”... produktionen av relativt mervärde revolutionerar i grunden den tekniska arbetsprocessen och de samhällsliga grupperingarna (die gesellschaftlichen Gruppierungen).

Produktionen av relativt mervärde förutsätter alltså *ett specifikt kapitalistiskt produktionssätt*, som självt först uppstår och utbildas – med sina metoder, medel och betingelser – på grundval av arbetets formella underordnande under kapitalet. Arbetets formella underordnande ersätts av *dess reella underordnande under kapitalet*” (Kapitalet I: 444 f. Bohman; min kurs.).

Följande betraktelser är bara en kommentar till dessa texter.

Genom denna skillnad mellan formellt underordnande och ”reellt” kan vi först konstatera en kronologisk *förskjutning* i skapandet (bildandet, utformningen) av strukturens olika element: kapitalet såsom ”samhälleligt förhållande”, dvs. det kapitalistiska ägandet av produktionsmedlen, existerar före det ”reella” underordnandet och oberoende av det, dvs. oberoende av den specifika form för vår relation (verklig tillägnelse), som svarar mot det kapitalistiska produktionssättet. Förklaringen av denna förskjutning, och av möjligheten av sådana förskjutningar i allmänhet, leder oss till en teori om *övergångsformerna* från ett produktionssätt till ett annat, som jag tills vidare lämnar åt sidan. Jag tar bara upp följande: den enkla, rent kronologiska förskjutningen är likgiltig för den teori som vi studerar. Den ”synkroni”, vari *begreppet* för ett produktionssätt är givet, undertrycker rätt och slätt denna tidsaspekt, och utesluter alltså varje form av mekaniskt tänkande om tiden från historieteorin (enligt ett sådant mekaniskt tänkande är det det som står på samma höjd i en kronologisk samtidighetstabell som hör till samma tid). Det är inte bara en förskjutning mellan det kapitalistiska ägandet av produktionsmedlen, detta ägandes uppdykande och den ”industriella revolutionen”, utan den industriella revolutionen är *själv också förskjuten* från en produktionsgren till en annan. Denna andra förskjutning *undertrycks* likaså av teorin. Inom en och samma gren *genomförs* denna förskjutning genom att det manuella arbetet undan för undan ersätts av det ”mekaniska”, och denna ersättningsrytm följer strukturella och situationsbestämda ekonomiska nödvändigheter; så till den grad att denna ”övergång”, som vi här tar som objekt, framstår som en *tendens* i den strikta bemärkelse som Marx ger denna

term, dvs. som ett strukturellt karaktistikum hos det kapitalistiska produktionssättet: ”produktivkrafternas” väsen i det kapitalistiska produktionssättet är att ständigt *vara på väg att övergå* från manUEllt arbete till mekaniskt.

Låt oss erinra om vad denna övergång från manufaktur till storindustri består i.

Både manufaktur och storindustri framstår som former av *samverkan* mellan arbetarna (de direkta producenterna), och denna samverkan är endast möjlig genom att de underordnas kapitalet, som utnyttjar dem alla på en gång. Både manufakturen och storindustrin utgör alltså vad man skulle kunna kalla produktions-organismer, de inrättar en ”kollektiv arbetare”:

arbetsprocessen, som definieras genom levererandet av en *färdig bruksprodukt* (detta bruk kan f. ö. antingen vara en produktiv konsumtion eller en individuell konsumtion), kräver att flera arbetare träder in enligt en säregen organisationsform. Manufakturen och storindustrin står således båda i motsättning till det individuella hantverket. *Ändå finns där inte någon riktig brytning mellan dem.*

Formerna för all samverkan kan antingen vara enkla eller sammansatta. I den enkla samverkan är det arbetare och operationer som helt enkelt ställs vid sidan av varandra. ”Arbetarna kompletterar varandra och gör samma eller liknande sysslor.” Denna form av samverkan finns fortfarande, särskilt i jordbruket. I skråmästarens verkstad är skråbrödernas arbete oftast en enkel samverkan. Likaså i de primitiva formerna av manufaktur, som helt enkelt innebär att flera hantverkare samlas på en enda arbetsplats. Den sammansatta samverkan innebär däremot att de olika arbetena ”*överlappar*” eller flätas in i varandra. De operationer som varje arbetare utför, efter varandra eller samtidigt, är komplementära, och det är bara tillsammans som de ger upphov till en fullbordad produkt. Denna form av samverkan (som är mycket gammal i vissa grenar, t. ex. metallurgin) är väsendet i *manufakturens arbetsdelning*: ett arbete delas upp mellan arbetarna (vad man ända in på 1700-talet kallade ett och samma ”verk” (*oeuvre*) eller ”arbete” (*ouvrage*)).

Naturligtvis kan denna uppdelning ha olika ursprung. Den kan uppkomma ur en verklig ”delning”, då de sammansatta operationerna inom ett och samma hantverk har fördelats mellan olika arbetare, som då blir specialiserade i ett del-arbete; eller den kan uppkomma av ett sammanförande av flera olika yrken, vilka underordnas produktionen av en enda bruksprodukt som de alla samverkar till; längre fram omvandlas så dessa hantverk till delarbeten. Marx analyserar dessa två exempel (nålmanufakturen och vagnmanufakturen, Kapitalet I: 293 ff. Bohman). De beror på produktens fysiska egenskaper; men i alla händelser har bildningsprocesserna försvunnit i det färdiga resultatet, som är en arbetsdelning av en och samma form. Grundprincipen, vars betydelse vi kommer att inse, är här att *deloperationerna kan utföras som hantverksmässigt arbete*.¹⁵ Alla de fördelar, som manufakturens arbetsdelning innebär, kommer sig av den rationalisering som blir möjlig genom att varje detalj arbete isoleras och arbetaren specialiseras: handgrepp och verktyg förbättras, hastigheten ökas osv. : det krävs alltså att denna specialisering verkligen är möjlig, och att varje enklast möjliga operation individualiseras. I stället för en brytning ser vi alltså att det råder en kontinuitet mellan hantverket och manufakturen: manufakturens arbetsdelning visar sig vara en förlängning av en analytisk specialiserings-rörelse som är egen för hantverket, en specialisering som samtidigt gäller en förbättring av de tekniska operationerna och gäller den mänskliga arbetskraftens psyko-fysiska karaktistika. Det är bara två sidor, två aspekter av en och samma utveckling.

¹⁵ Det allmänna begreppet ”hantverk” (hantverksmässig) skall här inte begränsas till *handens* bruk, fast handen naturligtvis är det dominerande organet; begreppet skall utsträckas till hela den psyko-fysiologiska organismens arbete. På samma sätt skall ”maskin” inte tas i den inskränkta betydelsen av maskiner som är mekanismer.

Vad manufakturen gör är i själva verket bara att den till det yttersta radikaliserar hantverksyrkets säregna karaktär, som innebär att där finns en *enhet mellan arbetskraft och arbetsmedel*. Å ena sidan skall arbetsmedlet (verktyget) anpassas till den mänskliga organismen; å andra sidan upphör ett verktyg att vara ett tekniskt instrument i händerna på en som inte kan använda det: skall det användas effektivt krävs det att arbetaren har en uppsättning fysiska och intellektuella egenskaper, en summa av kulturella vanor (empirisk kunskap om material och om handgrepp, som rentav kan utvecklas till yrkeshemligheter, osv.). Det är därför som hantverket är oupplösligt förbundet med lärlingssystemet. ”*En teknik*” är före den industriella revolutionen den oupplösliga *enheten* mellan ett arbetsmedel (eller ett verktyg) och en *arbetare* som utbildats till att använda arbetsmedlet genom att gå som lärling och skaffa sig vana. Tekniken är väsentligen individuell, även om arbetets organisation är kollektiv. Manufakturen bevarar dessa kännetecken och driver dem till det yttersta. De olägenheter, som påtalats redan vid delarbetets uppkomst, kommer sig just av det faktum att manufakturen strängt bibehåller enheten mellan den *tekniska processen* som ger upphov till mer och mer differentierade operationer, vilka anpassas till alltfler och alltmer speciella material och produkter, och följaktligen till alltmer individualiserade (allt mindre mångsidiga) arbetsinstrument – och den *antropologiska processen*, som gör de individuella förmågorna alltmer specialiserade. Verktyg och arbetare avspeglar en och samma rörelse.

Den viktigaste slutsatsen av denna omedelbara enhet är det som Marx kallar ”den hantverksmässiga verksamheten som reglerande princip för den samhälleliga produktionen” (Kapitalet I: 321 Bohman). Vilket betyder: i manufakturen är det samverkan som sätter arbetare i förhållande till varandra, och samverkan sätter arbetsmedlen i förhållande till varandra endast genom arbetarnas förmedling. Detta framgår klart om man t. ex. tänker på de regler som man är tvungen att följa när man sätter upp ”produktions-organismer”: då måste det vara ett bestämt proportionellt förhållande mellan de anställda arbetarna vid de olika uppgifterna: dessa regler föreskrivs av arbetskraftens karakteristika. Empiriskt måste man fastställa det antal manuella operationer, som det är mest fördelaktigt att dela upp arbetet på, liksom det antal arbetare som är knutna till varje detaljfunktion, så att alla hela tiden har sysselsättning. På så sätt fastställer man sammansättningen av en grupp-enhet, och den enheten blir lamslagen så snart en enda av dess medlemmar saknas, på samma sätt som en hantverkare lamslås i sin kontinuerliga arbetsprocess om han av någon anledning inte kan utföra en av de operationer som krävs för att framställa hans produkt (se Kapitalet I: 297 Bohman).

Genom att ersätta den mänskliga kraften i funktionen som *bärare av verktyg*, dvs. genom att undertrycka den mänskliga kraftens direkta kontakt med arbetsföremålet, framkallar maskindriften en fullständig omvandling av relationen mellan arbetare och produktionsmedel. Hädanefter blir arbetsföremålets utformning inte längre beroende av arbetskraftens förvärvade kulturella kännetecken, utan den bestäms på förhand i produktionsinstrumentens form och i den mekanism som deras funktionssätt följer. Grundprincipen för arbetsorganisationen blir nödvändigheten att *så fullständigt som möjligt ersätta de hantverksmässiga operationerna med maskinella operationer*. Verktygsmaskinen gör produktionsorganisationen fullständigt oberoende av den mänskliga arbetskraftens kännetecken: samtidigt åtskiljs arbetsmedel och arbetare totalt och får olika utvecklingsformer. Det tidigare förhållandet blir omvänt: medan det förut var instrumenten som med nödvändighet måste anpassas efter den mänskliga organismen, är det nu organismen som måste anpassas efter instrumentet.

Denna åtskillnad gör det möjligt att upprätta en enhet av ett helt annat slag: *enheten mellan arbetsmedel och arbetsföremål*. Verktygsmaskinen, säger Marx, gör det möjligt att upprätta ”ett materiellt skelett som är oberoende av arbetarna själva” (formuleringen på detta ställe (Kapitalet I: 317 Bohman) återfinns inte i den tyska (och följaktligen heller inte i den svenska)

texten. Ö. a.). En produktions-organism är nu inte längre en förening av ett visst antal arbetare, det är en samling fixa och färdiga maskiner, som står beredda att ta emot vilka arbetare som helst. ”En teknik” är hädanefter en uppsättning bestämda material och arbetsinstrument, och det är kunskapen om deras fysiska egenheter och kunskapen om egenheterna i deras system som förbinder dem med varandra. Produktionsprocessen betraktas isolerat som en *naturlig* arbetsprocess; inom arbetsprocessens element utgör den en relativt självständig underavdelning. Denna enhet kommer till uttryck i teknologins framträdande, dvs. i detta att naturvetenskaperna tillämpas på produktionsteknikerna. Men den tillämpningen är bara möjlig på basis av *produktionsmedlens* (arbetsmedel och arbetsföremål) objektiva enhet i arbetsprocessen.

Den kollektive arbetaren blir då bestämd av det som Marx kallar det ”*församhälleligade arbetet*” (vergesellschaftete Arbeit, Kapitalet I: 335, rad 3 Bohman). Det är omöjligt att göra reda för den totalitet av betingelser som en särskild arbetsprocess (som utmynnar i en bestämd bruksprodukt) *verkligen kräver* – detta är omöjligt utan att betrakta den som en partiell arbetsprocess (en delprocess), ett element i den samhälleliga produktionen i dess helhet. Särskilt måste man föra in det intellektuella arbetet i sin analys (i analysen av dess tekniska uppdelning), det intellektuella arbete som producerar de kunskaper, som en sådan särskild arbetsprocess är en tillämpning av. Det finns arbetare i samverkan som inte är närvarande på arbetsplatsen. Att produkten av det intellektuella arbetet (vetenskapen) ur kapitalistens synvinkel är ett element som är *gratis* (det är f. ö. inte längre helt och hållet fallet) och framstår som en gåva från samhället – det är ett annat problem som inte kommer in i analysen av arbetsprocessen. På samma sätt tenderar uppsättningen av verkstäder eller fabriker där en och samma teknik tillämpas – de tenderar att (oberoende av egendomsfördelningen) bli tillämpnings- och experimentfält för denna teknik. De utgör vad Marx kallar ”praktiskt experiment i stor skala”: ”men till sist är det först den kombinerade arbetarens erfarenhet som upptäcker och visar . . . hur de redan gjorda upptäckterna skall utföras, vilka praktiska svårigheter som skall övervinnas när teorin skall utföras och användas i produktionsprocessen osv.” (Kapitalet III: 77 Sandler).

Nu ser vi, att omvandlingen av förhållandet mellan kombinationens element får till följd en omvandling av själva dessa elements natur. Denna ”kombinerade arbetare”, som står i ett förhållande till produktionsmedlens enhet, är nu en *individ* som är fullständigt annorlunda än den individ som tillsammans med de andra arbetsmedlen bildade den enhet som kännetecknade hantverks- och manufakturarbetet. På samma sätt har bestämningen av den ”produktive arbetaren” bytt stöd:

”Produkten framställs inte längre som omedelbar produkt av en individuell producent, utan förvandlas till en samhällelig produkt som är resultatet av en kollektiv arbetare, dvs. av en kombinerad arbetspersonal vars enskilda medlemmar kan stå arbetsföremålet och dess bearbetning närmare eller fjärmare. När arbetsprocessen får karaktär av samverkan utvidgas därför nödvändigtvis begreppet *produktivt arbete* och begreppet *produktiv arbetare*. För att arbeta produktivt är det nu inte längre nödvändigt att själv lägga hand vid föremålet, det räcker att vara ett organ i den kollektive arbetaren (Gesamtarbeiter; den arbetande organisationen *Bohman*) och att utöva någon av dess delfunktioner. Den ursprungliga bestämningen av produktivt arbete, som är härledd ur själva den materiella produktionens natur, förblir alltid giltig för den kollektive arbetaren som helhet betraktad. Men den gäller inte längre för dess enskilda medlemmar tagna var för sig” (Kapitalet I: 443 f Bohman; min kurs.).¹⁶

¹⁶ Kapitalets text följs denna bestämning av en andra bestämning, som anger att kvalifikationen av ”produktiv arbetare” samtidigt inskränks i det kapitalistiska produktionssättet till *lönearbetaren*, den arbetare som för kapitalisten motsvarar en ökning av det variabla kapitalet. Dessa två omvända rörelser (utvidgning, begränsning) utesluter eller motsäger inte varandra. Var och en korresponderar de med en av produktionssättets två inre

I vår pseudo-kombinatorik är det alltså faktiskt inte *samma* ”konkreta” *element* som vi återfinner när vi går från den ena variationen till den andra. Deras särskilda karaktär bestäms inte heller av en enkel plats, *utan som en effekt av strukturen, en effekt som var gång är olika*, dvs. en effekt av den kombination, som konstituerar produktionssättet. Jag har tagit den här relationen som exempel, eftersom analysen i Kapitalet nystar upp hela denna tråd, men det är tydligt att man skulle kunna göra en likadan analys av ägande-formerna, inte i termens juridiska mening men i betydelsen *produktionsförhållanden* – de produktionsförhållanden som de juridiska formerna förutsätter och formaliserar. I skissform antyder Marx en sådan analys i de tillbakablickande texterna i kapitlet om den kapitalistiska jordröntans uppkomst i Kapitalet (bok 3, kap. 47) och i Formen, och där använder han särskilt en formdistinktion mellan ”ägande” och ”besittande”. Hans antydningar är tillräckliga för att visa, att man skulle finna lika sammansatta former som dem som han påvisar när han talar om den verkliga tillgången.¹⁷

3. Utveckling och omplacering

Innan vi formulerar de yttersta konsekvenser som vi kan dra av denna analys, är det nödvändigt att visa hur denna analys helt och hållet är beroende av de kriterier för differentiering av former, vilka finns innefattade i arbetsprocessens definition.

”Arbetsprocessens enkla beståndsdelar (einfachen Momente) är: 1. den ändamålsenliga verksamheten (die zweckmässige Tätigkeit) eller arbetet självt; 2. arbetets föremål (Gegenstand) och 3. dess medel” (Kapitalet I:154 Bohman).

I allmänhet håller man fast vid det i Marx' analys som skiljer den från andra förklaringar av samma ”fenomen”: ursprunget till de tekniska och samhälleliga omvälvningarna har Marx tillskrivit *verktygsmaskinens* införande och människans ersättande som verktygsbärare, i stället för att tillskriva den införandet av *nya energikällor* (ångmaskinen) och ersättandet av människan som motor. Men sällan fäster man sig vid det teoretiska uttrycket för denna egenart, ett uttryck finns innefattat i definitionen av arbetsprocessen. Den industriella revolutionen (övergången från manufaktur till storindustri) kan med hjälp av dessa begrepp helt och hållet definieras som en *omvandling av deras förhållande* till följd av arbetsmedlets ersättande. Vi kan upprepa vad jag sade tidigare (i en sammanfattning av Marx) om denna omvandling och framställa den som en följd (succession) av två ”materiella existensformer” för arbetsprocessen som kommer efter varandra:¹⁸

- enhet arbetsmedel – arbetskraft;
- enhet arbetsmedel – arbetsföremål.

relationer, eller mer precist: de korresponderar med bestämningen av ett element – den direkte arbetaren – i förhållande till var och en av de två relationerna i enlighet med den specifika form som var och en av dessa relationer antar i det kapitalistiska produktionssättet. I den relation, som vi har valt som föremål för vårt studium, konstitueras alltså det element (arbetaren), som har förmågan att effektivt sätta de samhälleliga produktionsmedlen i arbete, *inte bara* av avlönade lönearbetare och ickelönearbetare (det sista intellektuella arbetare), *utan också* av kapitalisterna själva, i den mån de tar på sig den tekniska kontrollerande och organiserande funktionen. Denna dubbla rörelse (utvidgning, begränsning) kommer vi att återfinna längre fram i vår framställning när vi skall analysera den typ av utveckling av produktivkrafterna, som är säregen för det kapitalistiska produktionssättet, och *produktionssättets historiska tendens*.

¹⁷ Den funktion, som tillkommer ägandet av produktionsmedlen, kan fyllas av enskilda, av kollektiv (samfälligheter), av verkliga eller inbillade representanter för samfälligheten osv. den kan framträda i *en* enda form eller tvärtom fördubblas – ”ägande” och ”besittande”, etc.

¹⁸ ”Som maskineri får arbetsmedlet en materiell existensform (materielle Existenzweise), som förutsätter att naturkrafter ersätter människokrafter som drivkraft, och att medveten tillämpning av naturvetenskapen avlöser den erfarenhetsmässiga rutinen” (Kapitalet I:334 Bohman).

I båda fallen kan man på ett uttömmande sätt karakterisera den gestalt, som förhållandet mellan de tre elementen antar, genom att ange den undergrupp som äger enhet och en relativ självständighet:

arbetsföremål		maskinell enhet, <i>teknologi</i>
arbetsmedel		
arbetskraft ("aktivitet"):	det hantverksmässiga yrkets (och manufakturens) <i>enhet</i> , <i>hantverk</i>	

Samtidigt visar det sig, att de tre begreppen i definitionen av arbetsprocessen ingenting har att göra med en empirisk beskrivnings abstraktion (subjekt, objekt, "förmedling"), som alltid kan utföras annorlunda genom att man urskiljer andra element. I förhållande till analysen av relationens två på varandra följande former är de icke härledda, de gör den möjlig.

Rörelsen från en form till en annan kan analyseras fullständigt på följande sätt: *inte som en enkel upplösning av en struktur* (åtskiljande av arbetare och arbetsmedel), *utan som omvandlingen av en struktur till en annan*. Inte heller som upprättandet *ex nihilo* (ur intet) av en struktur som dock är ursprunglig (enhet arbetsföremål-arbetsmedel i ett och samma system av fysiska interaktioner) (*eller* som en tillfällig uppkomst av denna struktur genom att de två abstraktionerna "vetenskap" och "teknik" konvergerar): *ty det är arbetsprocessens former som har skiftat*. Det nya systemet av produktivkrafter, som den kapitalistiska mekaniska storindustrin är det första exemplet på, är varken något absolut slutmål eller någon absolut början, det är en omorganisering av hela systemet, en omorganisering av det verkliga-tillägelse-förhållandet av naturen, en omorganisering av "produktivkrafterna".

Men samtidigt har det tydligt framgått, att denna formförändring inte på minsta sätt kunde analyseras som en linjär utvecklings-rörelse, som en *härstammings-linje*. En sådan linje har vi mellan hantverket och manufakturen, eftersom manufakturen (som vi har sett) ur den synvinkel som intresserar oss kan betraktas som en fortsättning av en rörelse som är egen för hantverksyrket, en rörelse som bevarar dettas alla karakteristika. Men maskinen, som ersätter helheten verktyg-utbildad, specialiserad arbetskraft, är på intet sätt en produkt av denna helhets utveckling. Det är bara det att den intar *samma plats*. Den ersätter det föregående systemet med ett annat: kontinuiteten finns inte mellan element eller individer, utan mellan funktioner. Detta slag av omvandling kan man beteckna med den allmänna termen *omplacering*.

Här skall jag göra en utvikning, men den är inte slumpmässig. Jag skall sammanföra den här typen av resonemang med den mycket intressanta och mycket överraskande metod som Freud följer i texterna om *libidons historia* (särskild då i *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, sv. övers. Sexualteori, Sthlm, Aldus, 1965). Analogin är tillräckligt exakt för att locka oss att göra den, och denna sammanställning ter sig kanske än mer berättigad om man tänker på de besläktade ideologiska situationer i vilka, och *mot* vilka, Marx och Freud hade att bygga upp sina teorier; ibland fick de ju t. o. m. göra det i dessa ideologiers egna begrepp. *Evolutionismens* herravälde är lika mäktigt i historievetenskapen som i "psykologin". De termer, som Freud använder i Sexualteori, går tillbaka på en psykologisk utvecklingslära, precis som Marx' termer – produktivkrafternas "nivå", "utvecklingsgrad" – går tillbaka på en historisk evolutionism (i Förord till Till kritiken av den politiska ekonomin talar Marx om att "nya, högre" produktionsförhållanden ersätter de existerande; Till kritiken av den politiska ekonomin, s. 10). Jag intresserar mig alltså inte här (detta måste stå alldeles klart) för

fogningen av psykoanalysens och den historiska materialismens objekt, utan bara för möjligheten att påvisa *vetenskapsteoretiska analogier* mellan Marx' teoretiska verk och Freuds.

Å ena sidan finner vi faktiskt i dessa texter av Freud en hel biologisk eller kvasibiologisk teori om libidons (könsdriftens) *utvecklingsstadier*, en problematik som gäller den medfödda konstitutionen och det förvärvade, de "frön" som utvecklingen skall utgöra olika stadier av. Vi finner en teori om utvecklingen och dess mellanstadier, en teori som samtidigt legitimerar en teori om det patologiska som en fixering vid ett utvecklingsstadium eller som en regression (tillbakagång) till detta stadium (men en regression är aldrig annat än uppenbarandet av en fixering) osv.

Detta verkar ju vara en evolutionistisk teori, men å andra sidan hittar vi också något som är fullständigt skilt från det här, och detta andra uttrycks ändå i denna teoris termer.

Så t. ex. i denna text: (detta) "gör en besvärlig och oundviklig fråga aktuell, nämligen på vilka allmänna drag vi kan känna igen ett sexuellt beteende hos barn. *Dessa fenomen*, som vi fått insikt i genom den psykoanalytiska forskningen, *hänger samman* på ett sätt som enligt min mening berättigar oss att betrakta sugandet som en sexuell manifestation och att just här studera den infantila sexualaktivitetens väsentliga drag" (Sexualteori, s.64; min kurs.).

Här har vi ett av uttrycken för ett resonemang som Freud allmänt begagnar sig av i denna undersökning, och som består att han får fram de på varandra följande formerna för en och samma könsdrift ur en serie av sexualorganisationer. "Denna utveckling *utmynnar* i det sexuella liv som vi är vana att kalla normalt hos den vuxne" (i Orientering i psykoanalysen (Sthlm, Natur och kultur, 1955) är kedjan mera sammansatt eftersom Freud i sin definition samtidigt använder den infantila sexualiteten och den "onormala" vuxna sexualiteten: utvecklingen utmynnar sålunda antingen i den "normala" sexualiteten eller perversion och neuros, som hos den "onormale" intar samma *plats*). Paradoxalt nog är utvecklingens ursprung de stadier som har den minst uppenbara "sexuella" karaktären. I själva verket får de inte denna karaktär annat än genom att analysen upptäcker att de har *en och samma funktion*. Deras utvecklingsföljd kan analyseras som en serie *omplaceringar* snarare än som en kontinuitet: omplacering av de erogena zonerna, dvs. av de kroppsdelar som antar ett sexuellt "värde" i en given drifts-organisation (Freud säger att det nästan inte finns någon kroppsdel som inte kan anta detta värde); omplacering av de biologiska funktioner som den sexuella driften från början "upprätthålls" av; omplacering av driftens föremål, från det som Freud kallar frånvaro av föremål (men det är en särskild form) till den genitala kärlekens föremål. Var och en av dessa omplaceringar motsvaras av en variation av förhållandena mellan det som Freud kallar "partialdrifterna", dvs. *komponenterna i den sammansatta sexuella driften*.

"Vi har vidare iakttagit, att några av de undersökta perversionerna blir begripliga endast om *flera* motiv *sammanträffar*. Om de tillåter en analys uppdelning – måste de ha en sammansatt karaktär. Detta leder till tanken att *själva sexualdriften inte är något enhetligt* utan sammansatt av skilda komponenter, som åter upplöser sig i perversionerna. Om detta är riktigt, har den kliniska erfarenheten gjort oss uppmärksamma på att det skett sammansmältningar, som inte märks i det enhetliga normala beteendet" (Sexualteori, s.43; min kurs.).

Var och en av dessa variationer är ett system för organisationen av den sammansatta sexualdriften, och var och en implicerar ett dominans-förhållande eller en hierarki mellan "partialdrifterna" (pregenitala eller genitala organisationer – den genitala erogena zonens primat; Sexualteori, s.83 ff).

Freuds resonemang inför också en serie begrepp som egentligen inte har någonting att göra med en teori om individens utveckling, inte heller med dess biologiska modell. Det är resonemang som *samtidigt skall besvara två frågor*: vilken är utvecklingens form och vad är utvecklingens subjekt, vad är det som innefattas i den?¹⁹ Det verkar omöjligt att skilja dessa resonemang från en ny definition av denna "sexualitet" som är föremålet för analysen (Freud har hela tiden besvär med invändningar mot denna "utvidgning" av begreppet sexualitet och blandar ihop den med förlängningen bakåt av den "genitala" sexuella aktiviteten förbi puberteten). *Slutligen verkar det som om sexualiteten helt enkelt definieras genom en följd av former, var emellan man kan analysera sådana "om placeringar"* Sexuellt är det som är element i en organisation av partialdrifterna, och organisationens variation leder slutligen till den genitala organisationen.

Men det som gör analysen av omplaceringarna möjlig är en uppsättning teoretiska begrepp, vilkas roll är analog med den som begreppen i arbetsprocessens definition spelar i analysen av den verkliga tillägnelse-relationen ("produktivkrafter"): aktivitet/föremål/arbetsmedel. Hos Freud används dessa begrepp systematiskt i Sexualteori, och de framläggs systematiskt i artikeln *Triebe und Triebschicksale* (Ges. Werke 10, 1949): begreppen här är driftens källa (Quelle), strävan (Drang), objekt (Objekt) och mål (Ziel). Det är naturligtvis inte fråga om någon korrespondens mellan Freuds begrepp och Marx'; men det gäller samma slags analys, alltså en funktionell likhet hos dessa begrepp i metoden.

Kanske kan vi nu i gengäld kasta ljus över de problem som Marx' text ställer. Särskilt då den svårighet som Marx har att isolera den relation som jag talade om, eller (vilket är samma sak) den svårighet han har att tänka "produktivkrafternas nivå" som en relation inom kombinationen, dvs. som ett *produktionsförhållande* med samma rätt som formerna för ägandet av produktionsmedlen.²⁰

Denna svårighet går i par med frestelsen att räkna upp produktivkrafterna och t. ex. fördela dem mellan naturen och människan. I Freud-texterna möter vi på samma sätt formuleringar som försöker lokalisera sexualdriften, sådan som analysen beskriver den, i förhållande till biologins och psykologins områden; till slut definierar Freud driften som en *gräns* mellan det biologiska och det psykologiska, och han lokaliserar t. o. m. denna tvetydighet till drifts-"källans" nivå (se *Triebe und Triebschicksale*, s.215 f.: "Med driftens *källa* förstår man den somatiska process (Vorgang) i ett organ eller en kroppsdel, vars impuls (Reiz) i själslivet representeras av driften. Det är obekant om denna process alltid är av kemisk natur.. . Studiet

¹⁹ I verkligheten ställs dessa frågor nödvändigtvis till varje utvecklingsteori, särskilt på utvecklingsteoriens ursprungliga mark, som är biologin (det må gälla individen eller arten). Den darwinska revolutionen kan placeras in i en utvecklingsteoriernas historia som en ny form för ställandet av dessa teorier, en ny form som inför ett nytt svar ("evolutionen" förbehålls arterna och är skild från den individuella utvecklingen). Om detta har det skrivits: "Till en början gäller en sådan utveckling en unik, kvalificerad individ. Men mot mitten av 1800-talet har man utan tvivel svårt att urskilja utvecklingens *subjekt* (det som utvecklas). Denna de embryologiska omvandlingarnas invariant kan icke jämföras med en yta eller en volym (som vid ett utvecklande, *déplotement*), inte heller med den vuxna strukturen (som när något växer och blir större; *agrandissement*)... Förutom en pseudoenhet i (det ekologiska osv.) ögonblicket återstår det för Darwins universum bara *en enhet i det successiva*, en enhet som reducerats nästan till ett minimum: enheten hos en kontinuerlig härstamnings-linje, samtidigt i genealogisk mening (alla arterna härstammar från samma stamfar) och i en nästan matematisk mening (små elementära variationer). Genom denna enhet förklaras den relativa segheten hos organisations-typer och -planer: *den är inte historiens substrat eller grundval, den är bara en följd, en konsekvens av historien*" (G. Canguilhem, G. Lapassade, J. Piquemal, J. Ulmann, *Du développement à l'évolution au XIXe siècle*, Thalès 11(1960; tr. 1962), min kurs.). I den freudianska (och marxistiska) pseudo-utvecklingen möter vi inte ens ett sådant minimum, vi står inför en radikal frånvaro av någon på förhand existerande enhet, dvs. av något "frö" eller något ursprung.

²⁰ Althusser föreslår termen "tekniska produktionsförhållanden", som gör distinktionen tydlig. Men då måste man hålla i minnet, att "förhållanden" av sig självt implicerar den *samhälleliga* karaktären.

av driftskällorna hör inte längre till psykologin; fastän ursprunget ur den somatiska källan är det helt avgörande för driften lär vi självet enbart känna den genom dess mål"). I analysen av formerna är alltså det biologiska som sådant alltid frånvarande. Den sökta "gränsen" är härigenom strängt omöjlig att hitta. Men det bör tilläggas, att det psykologiska också är frånvarande i en annan mening: i den traditionella uppfattningen definieras det psykologiska genom sin motsatsställning och sitt förhållande till det biologiska. När det biologiska försvinner som sådant omvandlas det psykologiska till något annat än sig självt: just det som Freud kallar det "psykiska". Vi har alltså att göra med *en serie förändringar och omplaceringar av områdena*, en serie vars inre sammanhang Freud själv har tänkt på ett mycket klart sätt. I Orientering i psykoanalysen skriver Freud: "Medan för de flesta 'medveten' och 'psykisk' är samma sak, såg vi oss nödsakade att *utvidga* det senare begreppet och erkänna att det finns något psykiskt som inte är medvetet. Och alldeles likadant är det när andra förklarar 'sexuell' och 'till fortplantningen hörande' – eller 'genital', om ni föredrar ett kortare ord – för att vara identiska, medan vi inte kan underlåta att räkna med 'sexuella' ting som inte är 'genitala' och ingenting har med fortplantningen att göra. Parallellen är rent formell, men den saknar inte djupare motivering" (a. a., s. 263 f.; min kurs.).

Man kan bara tillägga, att denna "utvidgning" i själva verket är en fullständigt ny definition, till sitt innehåll såväl som till karaktären hos den teoretiska framställning som det berättigar.

Samma sak med "naturen" i analysen av produktivkrafterna. Ty om Marx skriver att "arbetet är ... ett samspel mellan människan och naturen ... Människan själv uppträder som en naturmakt gentemot naturmaterial et" (Kapitalet I:153 Bohman), så är det kanske lika riktigt att säga, att naturen spelar rollen av ett samhälleligt element. I denna mening är också "naturen" som sådan frånvarande.

I den mån den marxistiska analysen av "produktivkrafterna" är systematiskt inskriven i definitionen av ett produktionssätt, dvs. i den mån den inte är en enkel uppräknings eller en enkel beskrivning av "tekniska" aspekter av produktionen eller dess "resurser", utan definitionen av en variationsform för de "tekniska" samhälleliga produktionsförhållandena – så åstadkommer den samma omplacerings- och brytningseffekt som vi mötte hos Freud: i det här fallet visavi den traditionella arbetsdelningen. Denna brytningseffekt är karakteristisk för grundandet av en ny vetenskap, som upprättar sitt objekt och bestämmer ett område för detta objekt, ett område som tidigare in tagits av skilda discipliner som följaktligen varit komplett okunniga om det. På den historiska materialismens (den historiska materialismen såsom vetenskaplig disciplin) område framträder inte analysen av produktivkrafterna som en ovillkorlig teknisk eller geografisk *förutsättning*, som anger de betingelser eller grunder, på vilka man sedan kan bygga en "samhälls"-struktur med mänskliga institutioner och praktiker. Det framträder inte som en avgränsning som är väsentlig men kommer utifrån, är pålagd på historien. Nej, tvärtom är analysen något *inre*, den finns *inuti* definitionen av ett produktionssätts samhällsstruktur (ingen definition av "produktionssätt" kan betraktas som tillfredsställande som inte innefattar en definition av de produktivkrafter som är typiska för det). Den omvandlar alltså fullständigt innebörden i "samhällelig".

Men som vi har sett går analogin längre: den utsträcker sig också till *det slags objekt* och det slags historia som Marx och Freud definierar. På samma sätt som det "sexuella", som Freud talar om, inte är subjektet i den utveckling som driftens organisationer stakar ut, på samma sätt som driftsorganisationerna inte i egentlig mening alstrar varandra, *har vi i Marx' analyser endast att göra med själva kombinationen och dess former*. Sålunda kan vi också i Marx' fall säga, att *utvecklingens subjekt inte är någonting annat än det som definieras genom successionen av organisations former av arbetet* och de omplaceringar som denna genomför. Vilket exakt återspeglar den teoretiska och ickeempiriska karaktär som kännetecknar upprättandet av hans objekt.

4. Historien och historierna. Den historiska individualitetens former.

Denna analys har mycket viktiga följder för historieteorin. Låt oss fråga oss exakt vad vi har gjort under denna analys av två på varandra följande former: låt oss ställa frågan om detta kan kallas "*en historia*". Denna definition får tydligen bara mening om vi samtidigt kan ange denna historias objekt. Vilket sätt denna angivelse än tar sig genom ett begrepp eller genom en enkel namngivning – skapar man aldrig historia i allmänhet, utan alltid *historien om något*.

Men man bör notera, att historikerna i allmänhet – ända till helt nyligen – har undvikit nödvändigheten att ge ett teoretiskt svar på detta problem om *objektet*. Om vi tar t. ex. Marc Blochs betraktelser om "historievetenskapen", så ser vi, att alla hans bemödanden enbart gäller upprättandet av en *metodologi*. Försöket att definiera objektet för historikernas arbeten visar sig i själva verket lönlöst så snart man kan visa, att detta objekt inte kan vara "det förflutna" eller någon som helst ren och enkel bestämning av tiden: "själva föreställningen att det förflutna som sådant skulle kunna vara vetenskapens objekt är absurd" (Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Cahiers des Annales 3, Paris, Armand Colin, 1949, s.2). Efter en sådan negativ och förkrossande slutsats (fast konsekvenserna inte alltid dras – av filosoferna) stannar försök av Blochs typ ändå vid en *ofullständig* definition av historikernas vetenskap, en definition som förvisar problemet om *objektet* till en obegränsad totalitet: "människan, eller snarare människorna". Samtidigt karakteriseras kunskapen uteslutande som en bestämd uppsättning *metoder*. Här är inte platsen att analysera den empirism, som till slut rinner fram ur en sådan ofullständig definition, men det bör påpekas, att det problem, som man teoretiskt undviker, med nödvändighet löses i praktiken, ideligen. På så sätt har vi politiska historier, historier om institutioner, idéhistorier, vetenskapshistorier, ekonomiska historier etc.

I detta perspektiv skulle vi säkert kunna definiera det objekt, som den föregående analysen bar gällt, som "arbetet" och säga att det rörde sig om en *arbetets historia*, eller om ett moment i denna historia.

Men samtidigt ser vi ju, att i förhållande till det som vanligen kallas "arbetets historia" eller "teknikernas historia" ställer sig Marx' analys i fundamental polemisk opposition. Sådana historier existerar, och de tar emot sina objekt utan att konstituera dem, objekt som tvärsigenom sina förändringar anses framhärda i en viss identitet vad gäller deras natur. Dessa historier måste ha ett "subjekt" som håller dem samman, och det subjektet finner de i den teknik som betraktas som ett "faktum" (ett "civilisatoriskt faktum"), eller i arbetet, som betraktas som ett kulturellt "beteende". Att säga att de *tar emot* dessa objekt är helt enkelt att säga, att det moment då de upprättas befinner sig utanför historikernas teoretiska praktik och i stället tillhör andra – teoretiska eller icketeoretiska – praktiker. Ur den teoretiska praktikens synvinkel framstår upprättandet av subjektet alltså som ett *betecknande*, som ett *refererande*, en hänvisning till en annan praktik. Upprättandet av subjektet är alltså enbart möjligt utifrån den personliga identiteten hos dessa människor, som samtidigt är invecklade i alla dessa praktiker: i en historikers teoretiska praktik och i politiska, ekonomiska, ideologiska praktiker. Hänvisandet är alltså enbart möjligt som effekt av en sammansatt *historisk enhet*, en effekt av dessa olika praktikers historiska sammanfogning – men bara så som denna enhet *ter sig*, så som den på ett okritiskt sätt avspeglas på en favoritplats, nämligen i tidens ideologi. Men eftersom det är så paradoxalt att dessa historier utgör en framställning (*discours*) (som har anspråk på att vara kritisk framför alla andra), som när det gäller upprättandet av sitt objekt är avhängigt av en okritisk operation, så möter dessa historier i sin begreppsbildning och i sina förklaringsars själva natur det olösliga problemet om de ömsesidiga *gränserna* för dessa emottagna objekt, och slutligen också problemet om förhållandet mellan denna partialhistoria (delhistoria) och andra historier, mellan partialhistorien och en historia om totaliteten. Som Pierre Vilar säger på tal om den ekonomiska historien: från beskrivningen av förändringen

och rörelsen hos sitt eget objekt leds dessa historier till att foga in denna rörelse i en verklighet som är mer vidsträckt än deras objekt betraktat i dess "renhet" (den "rena" ekonomin, den "rena" tekniken etc.), och denna vidsträcktare verklighet utgörs av totaliteten av mänskliga förhållanden som förklarar denna förändring (se *Première conférence internationale d'histoire économique*, Stockholm 1960, s. 38). *De upptäcker att deras objekt förändras, att deras objekt har en historia därför att det som inte är objektet också förändras*. Sålunda visar det sig, att det konstitutiva problemet för all historia är problemet om dess objekts förhållande till historien i allmänhet, dvs. förhållandet mellan det och de andra historiska objekten, och när historierna vill övervinna empirismen löser de detta problem, än med deklARATIONER om ett globalt och odifferentierat förhållande (vilket till sist utmynnar i en teori om "tids-andan", en "historisk psykologi"; se t. ex. Francastels arbeten om skulpturens historia och I. Meyersons teorier), än med den fullständiga reduceringen av en struktur till en annan, som då ter sig som den absoluta referensen, originaltexten till flera översättningar (se t. ex. Georg Lukács' och hans elev Lucien Goldmanns arbeten om litteraturens historia).

När jag säger att Marx' analys står i ett polemiskt förhållande till denna historiska praktik, innebär det inte att den undertrycker detta problem om förhållandet mellan den partiella historien och den allmänna, ett problem som med nödvändighet måste lösas för att man egentligen skall kunna tala om "en historia". Tvärtom visar Marx' analys, att problemet inte kan lösas annat än om historien verkligen *upprättar* sitt objekt i stället för att *ta emot* det. I denna mening har termen *analys*, som Marx använder, exakt samma betydelse som hos Freud när denne talar om "analysen av en individuell historia": liksom Freuds analys producerar en ny definition av sitt objekt (sexualiteten, libidon), dvs. verkligen upprättar detta objekt genom att visa hur dess *utformningar* varierar, genom att påvisa denna variation som är en historias verklighet – på samma sätt upprättar Marx' analys sitt objekt ("produktivkrafterna") genom att skapa historien om dess på varandra följande former, dvs. historien om de former som intar en bestämd plats i ett produktionssätts struktur.

I bestämningen av objektet för en partiell historia innebär Marx' metod sålunda, att den får problemet om "refererandet" och om det empiriska angivandet av en teoretisk kunskaps objekt, eller om det ideologiska angivandet av en vetenskaplig kunskaps objekt – Marx' analys får detta problem att fullständigt *försvinna*. I själva verket är denna bestämning nu helt och hållet beroende av de teoretiska begrepp, som gör det möjligt att på ett differentiellt sätt analysera de på varandra följande formerna av en relation och strukturen hos det produktionssätt, som denna relation hör till. "Arbetet" framstår som en relation mellan produktionssättets element, och följaktligen är upprättandet av det som historieobjekt fullständigt beroende av insikten om produktionssättets struktur. Vi kan göra denna iakttagelse mer allmän och säga, att vart och ett av *kombinationens* (Verbindung) element utan tvivel äger ett slags "historia", men en historia vars subjekt inte står att finna: varje partiell historias verkliga subjekt är *kombinationen*, och alla elementen och deras förhållande är avhängiga av denna kombination. Det verkliga subjektet för varje partiell historia är alltså *något som inte är ett subjekt*. I denna mening kan man säga, att det första problemet för en historia som vetenskap, det första problemet för en teoretisk historia är bestämmandet av den kombination som de element är avhängiga av som man vill analysera, dvs. att bestämma strukturen på en sfär av relativ självständighet i stil med det som Marx kallar produktionsprocessen och dess olika "sätt".

Denna bestämning, som oundgängligen måste komma *först*, förser oss faktiskt samtidigt med bestämningen av det partiella objektet och dess fogning med andra objekt. Vilket också betyder, att kunskapen om en instans i samhällsformationen genom dess struktur innefattar den teoretiska möjligheten att få kunskap om *dess fogning* med andra instanser. Detta problem framstår då som problemet om det sätt, varpå de andra instanserna griper in (intervenerar) i historien om den instans som man analyserar. Också här ger oss den föregående analysen ett

förträffligt exempel: vetenskapens tillämpning på produktionen, dvs. (den ekonomiska) produktionens fogning med en annan praktik: naturvetenskapernas teoretiska praktik. Marx undersöker medlen att spara konstant kapital för att höja profitkvoten och skriver:

”... utvecklingen av arbetets produktivkraft i en produktionsgren, t. ex. produktionen av järn, kol, maskiner, i byggnadsfacket osv., som till en del i sin tur kan hänga ihop med framsteg inom den andliga produktionens område, särskilt då när det gäller naturvetenskapen och dess användning...” (Kapitalet III: 55 Sandler).

En sådan text implicerar absolut inte, att den ”andliga produktionen” skulle vara en produktionsgren i ordets ekonomiska mening. Men det betyder, att den andliga produktionen kommer in i produktionssättets (i strikt mening) historia *genom sina produkter*, vilka kan bli föremål för införsel (kunskaperna). Och det är enbart den analys som jag återgav tidigare av elementens omplacering inom produktionssättet – det är enbart den analysen som gör det möjligt att förklara varför och i vilken form denna ”intervention” äger rum. Denna analys välter över ända alla de gamla frågorna om antikens och medeltidens teknologiska ”rutin”, eftersom tillämpningen av vetenskapen på produktionen inte bestäms av denna vetenskaps ”möjligheter”, utan av omvandlingen av den arbetsprocess som organiskt hör till ett bestämt produktionssätts kombination. Den tillämpningen bestäms genom upprättandet av det system som jag har kallat ”enheten arbetsmedel-arbetsföremål”. Det är alltså inte bara i analysen av själva produktionssättet som man skall söka efter de betingelser, som förklarar dess förhållande till andra praktiker, utan definitionen av detta förhållande beror också på just de teoretiska begrepp, som anger själva produktionssättets struktur, det produktionssätt där de andra praktikernas specifika form som sådan är frånvarande. De andra praktikerna kommer in med sina specifika produkter i de betingelser – eller mer exakt, som Marx säger: i de *gränser* som uttrycker det aktuella väsendet hos produktionssättet (vi kommer att se detta mer i detalj när det blir tal om klasskampens politiska praktik och dennas fogning med den ekonomiska basen). Detta är också en av innebörderna i begreppet ”metoder”, som Marx använder på tal om produktionen av relativt mervärde (se det ovan s. 133 citerade stället ur Kapitalet I: 444 f. Bohman), liksom också när han tar upp den ursprungliga ackumulationens (politiska) ”metoder”. Man kan kanske säga, att hos Marx betecknar detta begrepp alltid att en praktik kommer in i de bestämda betingelserna för en annan; det betecknar två praktikers fogning.

Efter denna modell kan vi formulera kravet på *andra historier* än historierna om produktionssätten, historier vilkas objekt ännu återstår att upprätta. Alla historier är inte möjliga: tvärs igenom kontroverserna om den ekonomiska historien, idéhistorien, mentaliteterna osv. börjar den historiska forskningen ana den saken, utan att dock explicit ha ställt problemet om upprättandet. Bestämningen av dessa historiers objekt är beroende av bestämningen av samhällsformationens relativt självständiga instanser, och den är också beroende av att man producerar de begrepp, som i de olika fallen definierar dem genom en *kombinations* struktur, alltså på samma sätt som produktionssättet definieras. Man kan förutse, att denna definition alltid också kommer att bli en *polemisk* definition, dvs. att den bara kan upprätta sitt objekt genom att krossa ideologiska klassifikationer eller uppdelningar som välsignar ”faktums” självklarhet. Försök sådana som Michel Foucaults är bra exempel på detta.²¹ Man kan framkasta den tanken (men här kommer vi in på gissningar) att ideologiernas historia, och särskilt filosofins historia, kanske inte är en historia om system, utan en historia om *begrepp som är organiserade i problematiker*, problematiker vilkas synkroniska organisation det är möjligt att rekonstruera. Jag hänvisar här till Althusserns arbeten om den antropologiska problematik, som Feuerbach och den unge Marx tillhör, och om filosofins historia i allmänhet. Likaså är kanske litteraturhistorien inte en historia om ”verk” utan

²¹ Se särskilt Michel Foucault, *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, Paris, PUF, Collection ”Galien” 1963.

historien om ett annat objekt, ett objekt som är specifikt och utgörs av ett visst förhållande till det ideologiska (som redan det är ett samhälleligt förhållande). Också i det fallet skulle man – som Pierre Macherey har föreslagit (P. Macherey, Lénine, critique de Tolstol, La Pensée nr 121, juni 1965; omtr. i dens., Pour une théorie de la production littéraire, collection Théorie IV, Paris, Maspero, 1966, s. 125-142) – ha att göra med ett objekt som definieras av en sammansatt kombination, vars former måste analyseras. Det här är naturligtvis bara programmatiska antydningar.

Om det är så den historieteori ser ut som Marx' analysmetod implicerar, då kan vi producera ett nytt begrepp som hör till denna teori: det vill jag kalla *den historiska individualitetens skiljaktiga (differentiella) former*. I det exempel, som Marx analyserar, ser vi, att "produktivkraft"-relationens två på varandra följande former implicerar två *olika former av historisk individualitet* hos "arbetaren", som är ett av elementen i relationen (liksom f. ö. två olika former av produktionsmedel): *i det första fallet* hör förmågan att sätta produktionsmedlen i arbete till individen (i vanlig mening), det är en individuell behärskning av dessa produktionsmedel; *i det andra fallet* tillhör samma förmåga bara en "kollektiv arbetare", den är vad Marx kallar en "samhällelig" behärskning av produktionsmedlen. De produktivkrafter, som utvecklats genom kapitalismen, inför alltså en norm, som inte gäller för någon enda individ. Å andra sidan är denna historiska skillnad strängt relaterad till den ifrågasatt kombinationen, dvs. att den bara gäller produktionspraktiken. Vi kan säga, att varje relativt självständig praktik sålunda alstrar former av historisk individualitet som är egna för den. Detta konstaterande får som resultat en fullständig omvandling av innebörden i termen "människor", om vilken vi har sett, att Förord till Till kritiken av den politiska ekonomin gjorde den till stötta för hela sin konstruktion. Nu kan vi säga, att till sin teoretiska status är inte dessa "människor" *de konkreta människorna*, de människor om vilka den berömda formuleringen säger oss att de "skapar historien". För varje praktik och för varje omvandling av denna praktik är detta olika former av individualitet, och de olika formerna kan definieras med utgångspunkt i kombinationens struktur. På samma sätt finns det (som Althusser säger) olika *tider* i den sociala strukturen, och ingen av dessa tider är avspeglingen av någon gemensam grund-tid, och av samma skäl (dvs. p. g. a. det som har kallats den marxistiska totalitetens *sammansatthet*) finns det också i samhällsstrukturen olika former av individualitet: politisk, ekonomisk, ideologisk; de upprätthålls inte av samma individer och de har sin egen, relativt självständiga historia.

Marx har f. ö. formulerat själva begreppet för individualitetsformernas avhängighet av produktionsprocessens eller produktions-"sättets" struktur. I själva terminologin har han påvisat detta vetenskapsteoretiska faktum, att vi i analysen av "kombinationen" inte har att göra med konkreta människor, utan bara med människor i den mån de fyller vissa bestämda funktioner i strukturen: – *bärare* av arbetskraft (på tal om arbetsprocessen, i framställningen av de teoretiska begrepp som bestämmer analysen, säger Marx (som vi har sett) inte "människa" eller "subjekt", utan "zweckmässige Tätigkeit", ändamålsenlig verksamhet (Kapitalet I:154 Bohman), verksamhet i enlighet med produktionssättets normer); *representanter* för kapitalet.

För att ange dessa individer har han systematiskt använt ordet *Träger*, bärare. I teorin förekommer människorna bara som bärare av de relationer som impliceras i strukturen, och formerna för deras individualitet framträder bara som bestämda effekter av strukturen.

För att beteckna denna karaktär hos den marxistiska teorin kunde man kanske föra in ordet *relevans (pertinence)* och säga, att varje relativt självständig praktik i samhällsstrukturen bör analyseras i enlighet med dess egen relevans, varav beror bestämmandet av de element som den kombinerar. Men det finns ingen anledning att elementen, som sålunda bestämts på skilda sätt, skulle *sammanfalla* i den enhet som konkreta individer utgör: de skulle då framstå som

en lokal reproduktion i smått av hela den samhällsliga fogningen. Förutsättandet av en sådan gemensam bärare är tvärtom en produkt av den psykologistiska ideologin, precis på samma sätt som den lineära tiden är en produkt av historieideologin. Det är denna ideologi som upprätthåller hela problematiken om *förmedlingarna*, dvs. försöket att återfinna de konkreta individerna, den psykologiska ideologins *subjekt*, som centra eller ”skärningspunkter” för flera bestämningssystem som blir alltmera ”yttre” – ända ut till de ekonomiska förhållandena; system som utgör en hierarkisk följd av nivåer. I modern form återfinner vi här vad redan Leibniz fann det perfekta uttrycket för när han sade, att varje enskild substans i någon grad – och särskilt då själarna – uttryckte hela universum på ett specifikt sätt: ”Själarna . . . uttrycker och koncenterar på något sätt det hela i sig, så till den grad att man kan säga att de är totala delar (*partes totales*)” (De rerum originatione radicali, Die philosophischen Schriften von G. W. Leibniz, hrsg. von C.J. Gerhardt, Band 7, Berlin 1890.s.307; min kurs.).

Om människorna vore gemensamma upprätthållare eller bärare av bestämda funktioner i varje samhällslig praktiks struktur, skulle de på samma sätt ”på något sätt uttrycka och koncentrera” hela samhällsstrukturen i sig själva, dvs. de skulle vara de centra, utifrån vilka det vore möjligt att få kunskap om dessa praktikers fogning i helhetens struktur. Samtidigt skulle var och en av dessa praktiker verkligen centreras kring ideologins subjekt-människor, dvs. kring medvetandena. På samma sätt skulle de ”samhällsliga förhållandena” inte uttrycka strukturen hos dessa praktiker, som människorna bara är effekter av, utan i stället skulle de alstras utifrån dessa centras mångfald, dvs. de skulle ha strukturen hos en praktisk intersubjektivitet.

Som vi har sett utesluter hela Marx' analys att det kan förhålla sig så. Hans analys tvingar oss att tänka – inte mångfalden av centra, utan den fullständiga frånvaron av centrum. De specifika praktiker, som fogas samman i samhällsstrukturen, definieras genom sina kombinationsförhållanden, innan de själva bestämmer de former för historisk individualitet som är strikt relaterade till dem.

3. Reproduktionen

I det föregående har jag bara *definierat* ett enda begrepp, begreppet ”produktionssätt”, och jag utgick då från det bruk som Marx gör av det i analysen av det kapitalistiska produktionssättet. Jag antydde vad man skulle kunna kalla de första teoretiska effekter som är egna för detta begrepp: alla de termer, vilkas funktion jag har försökt avgränsa i Marx' framställning, har enbart fått sin innebörd genom hänvisning till denna första definition. Deras sätt att komma in i demonstrationen framstår sålunda som en förlängd verkan av de ”förutsättningar”, som definitionen av produktionssättet innefattar. De omvandlingar, som dessa termer medför i sättet att tänka historien, omvandlingar som samtidigt innebär en övergång från ideologi till vetenskap, är helt enkelt bara *effekterna av denna enda teoretiska händelse*: införandet av begreppet *produktionssätt* i den traditionella periodiserings-problematiken.

Men om vi stannar där, möter vi en svårighet som antydde redan tidigare när jag talade om de ”partiella historierna” i historikernas gängse praktik. För dessa historiker, som inte upprättar sitt objekt med utgångspunkt i en teoretisk definition, utan tar emot det i färdigupprättat skick – för dessa historiker är den verkliga stötestenen, sade jag, det svåra problemet att *lokalisera* detta objekt i en totalitet av historiska objekt. Denna lokalisering är alltid redan avklarad för den teoretiska framställningen (den framställning som vill vara teoretisk), den har klarats av genom en *icke-teoretisk* operation som innebär ett hänvisande till den mer eller mindre omedelbara självklarhet vari objektet presenterar sin existens och konsistens. På så sätt innebär en lokalisering av det slaget i sista hand att man tar till en *gest*, man gör en utpekande gest och *visar på* objekten i en värld, och *sedan* föresätter man sig att ta itu med deras begreppsliga representanter inom en teoretisk framställning. Men vi vet ju också, att denna gest bara skenbart ur oskuldsfull, att den i verkligheten bebos av en ideologi som

samtidigt bestämmer uppdelningen av världen i objekt och ”perceptionen” (förmimmandet) av dem: något som i andra sammanhang har kallats ideologins *alluderande* (hänsyftande) karaktär. Detta vet vi så snart en vetenskap utskiljer och upprättar andra objekt, i polemisk brytning med de tidigare.

Den svårighet, som vi nu skall möta, är av liknande slag, och det kommer inte att saknas exempel som klart övertygar oss om att denna svårighet på intet sätt är alltigenom falsk. Vi har det teoretiska begreppet produktionssätt, och mer precist kan vi säga att vi har det i form av kunskapen om ett särskilt produktionssätt, eftersom begreppet (som vi har sett) inte existerar annat än specificerat. Men ändå verkar det som vi fortfarande behöver veta något annat: nämligen *när och var begreppet kan ”tillämpas”*, vilka samhällen som under vilket stadium av sin historia har ett kapitalistiskt produktionssätt. Hela problemet om periodiseringen tycks faktiskt koncentreras på denna punkt: det räcker faktiskt inte med att förfoga över en teoretisk analys av de effekter som hänger ihop med varje produktionssätts struktur så snart man har formulerat dennas ”förutsättningar” – man måste också med dessa konstruera en verklig historia, helt enkelt *den reella historien, vår historia*, som undan för undan uppvisar dessa olika produktionssätt på olika ställen. Vi har en verklig kunskap om, dvs. vi vet teoretiskt, vad det kapitalistiska produktionssättet är, men vi vill också veta om denna kunskap verkligen är kunskapen om England 1840, kunskapen om Frankrike 1965 osv. Problemet här gäller alltså hur man skall kunna *bestämma* och *avgöra* en sådan sak, och då behöver vi tydligen regler för att i erfarenheten kunna bestämma de objekt som faller under begreppet kapitalistiskt produktionssätt. Det är denna uppenbara nödvändighet som ger upphov till den empiristiska tolkningen av den teoretiska praktiken som en praktik som upprättar ”modeller”: Kapitalets teori skulle från början till slut vara en undersökning av egenskaper hos en modell, egenskaper som gäller för varje produktion som är ett ”exempel” på eller ett ”exemplar” av strukturen. Fastställandet av ”exemplar”, det faktiska inordnandet under begreppet och modellen (subsumeringen) blir hur man än vänder sig en pragmatisk process i denna modell-ideologi: det blir en gest, i vilka komplicerade former den än genomförs (härmed menar jag: även om detta fastställande inte sker på direkten utan går via en serie partiella fastställanden, varvid man återfinner strukturens element och dess särskilda effekter). Som sådan är den till sitt väsen en icketeoretisk process, som är beroende – inte av begrepp, utan av egenskaper hos den som fastställer, och de egenskaperna kan man kalla psykologiska även om det gäller ett kunnigt och erfaret medvetande. Redan Kant sade, att gott omdöme är en förmåga som man inte kan lära sig, och att grundvalen för det goda omdömet är ett djupt mysterium (för teorin).

Detta tillvägagångssätt, vars utövande innebär att den teoretiska praktiken underordnas en icketeoretisk färdighet, tycks ändå finnas implicerad, åtminstone negativt, liksom nergrävd, i vissa av de termer varmed Marx betecknar sitt eget objekt i Kapitalet. Jag skall här bara anföra en del av dessa texter, som redan har kommenterats åtskilliga gånger. Marx säger, att han bara studerar det kapitalistiska produktionssättet ”i dess ideala genomsnitt” (Kapitalet III: 784 Sandler). Vilket inte bara betyder, att man bortser från de ”särskilda” effekterna, de ”tillfälliga” omständigheterna och de ”ytliga” dragen för att studera själva den allmänna strukturen, utan också att man studerar en struktur som inte speciellt gäller för ett visst moment eller en viss plats. Detta är också innebörden i den berömda hänvisningen till England: ”I detta verk är det min uppgift att utforska *det kapitalistiska produktionssättet* och de däremot svarande *produktions- och utbytesförhållandena*. Dess klassiska miljö har hittills varit England. Detta är orsaken till att detta land får tjäna som huvudillustration till mina teoretiska resonemang. Dock: om den tyske läsaren skulle fariseiskt rycka på axlarna åt de engelska industri- och jordbruksarbetarnas förhållanden eller optimistiskt lugna sig med att i Tyskland står det ännu inte på långt när så illa till, så måste jag säga honom: de te fabula

narratur! (det är dig historien handlar om)” (förordet till första tyska upplagan, Kapitalet I: 4 Bohman; min kurs.).

Vi skall uppfatta denna text i strikt mening och säga, att teorins objekt är självt ett teoretiskt objekt på en bestämd abstraktionsnivå. Produktionssättet, produktions- och utbytesförhållandena det är saker som man får kunskap om i Kapitalet och inte i England eller Tyskland. (Det skulle för övrigt kunna skrivas en hel historia om det teoretiska öde, som det engelska *exemplet* har fått i marxismen: från denna paradigmatiske funktion (funktion som ”böjningsmönster”) till den funktion som *undantag*, som Lenin har tillskrivit det, genom att stödja sig på vissa politiska skrifter av Marx själv; se härom Lenin, ”Radikalismen” – kommunismens barnsjukdom, Sthlm, Tema, 1968.) En del Marxtexter ger oss möjlighet att gå längre och säga, att analysen inte bara i princip är oberoende av de nationella historiska exempel som den rymmer, utan också oberoende av utsträckningen av de relationer som den analyserar; den är studiet av egenskaperna hos varje möjligt ekonomiskt system som utgör en marknad underkastad en kapitalistisk produktionsstruktur:

”Vi bortser här från den internationella handeln, som ersätter inhemska varuslag med utländska, och varigenom en nation kan byta ut lyxartiklar mot produktions- eller livsmedel eller tvärtom. För att kunna uppfatta undersökningens föremål i dess renhet, fritt från störande omständigheter, måste vi här betrakta hela handelsvärlden som en nation och förutsätta, att den kapitalistiska produktionen överallt vunnit fotfäste och bemäktigat sig alla produktionsgrenar” (Kapitalet I: 510, not 21 a Bohman).

Detsamma gäller vilket produktionssätt som helst.

I kapitlet om den kapitalistiska jordrättens uppkomst (bok 3, kap. 47), där Marx analyserar de på varandra följande formerna av jordegendom i olika produktionssätt, kan han alltså generalisera dessa vetenskapsteoretiska antydningar och skriva: genom tallösa olika empiriska omständigheter, naturbetingelser, rasförhållanden, utifrån verkande historiska inflytelser osv. kan samma ekonomiska bas (samma till sina huvudbetingelser) uppvisa oändliga variationer och graderingar, vilka *bara* kan förstås genom *analys av dessa empiriskt givna omständigheter*” (Kapitalet III: 746 Sandler; min kurs.).

Liksom många andra uttrycker denna text alldeles klart den pragmatism som jag talade om. Skulle man ta den strikt efter bokstaven, skulle man ha full rätt att tillskriva studiet av de ”grundbetingelser”, som sammanfaller med produktionssättets struktur, ställning som teoretiskt studium, och säga att analysen av de empiriska betingelserna själv är en empirisk analys.

Men vad Marx här avspeglar är helt enkelt den operation som jag försökte göra reda för i början när jag sade, att den första rörelse som en historievetenskap hade att utföra vore att reducera historiens *kontinuitet* – den kontinuitet varpå omöjligheten att göra riktiga ”uppstyckningar” är baserad – och att upprätta historien som en vetenskap om diskontinuerliga produktionssätt, en vetenskap om en variation. Det är den rörelsen som Marx avspeglar när han återupprättar kontinuiteten som en verklig referens (hänvisning), en referens till historiens verklighet, och gör diskontinuiteten till en egenskap hos begreppet i allmänhet. På så sätt kommer problemet om *lokalisering* av det objekt, som vetenskapen om produktionssättet är vetenskap om, inte att ställas inom själva teorin. Teorin är bara en produktion av modeller, och problemet ställs på gränsen till teorin – eller mer precist: det tvingar oss att anta att teorin har en gräns, och vid den gränsen håller kunskapens subjekt till ”Hic Rhodus, hic salta” (”Visa nu din omskrutna förmåga!”): kunskapssubjektet tvingas att lämna den teoretiska analysen och komplettera den med en ”empirisk” analys, dvs. med angivandet av de verkliga objekt som verkligen lyder de framsagda lagarna. Då är det ett och samma problem att samla ihop de exempel som förverkligar modellen (sånär som på ”oändligt

finna nyanser”), och att ange övergångarna från ett produktionssätt till ett annat: att säga var begreppet för ett och samma produktionssätt kan tillämpas, och att säga var man efter varandra måste tillämpa begreppen för två produktionssätt. I båda fallen återstår det en rest, som framstår som oreducerbar och empirisk (i sista hand det självklara i ett konstaterande: det kapitalistiska produktionssättet är å ena sidan – när det gäller den teoretiska definitionen – ett visst system av förhållanden mellan arbetare, produktionsmedel etc., å andra sidan är det – när det gäller lokaliseringen – ”vårat”). Men om vi anstränger oss att stanna kvar i den teoretiska framställningen, om vi anstränger oss att inte hoppa, då framstår denna rest i verkligheten som en *laku*, den framstår som något som *måste tänkas* men ändå är strängt *o-tänk-bart* med hjälp av det *enda* teoretiska begreppet ”produktionssätt”.

Avsiktligt har jag kommit till denna yttersta slutsats och till de texter som kan stödja den, medan jag har lämnat åt sidan allt i Kapitalet som ser ut som en analys av övergången från ett produktionssätt till ett annat, dvs. ser ut som en lösning på problemet om lokaliseringen av det kapitalistiska produktionssättet, och särskilt som en analys av dess *bildande*, och en analys av dess *upplösning*. Allt detta lämnade jag åsido för att på förhand understryka, att vi verkligen behöver ett *andra begrepp* på samma teoretiska nivå som begreppet produktionssätt, ett begrepp som är lika ”abstrakt” som detta om man så vill, för att upprätta en teori om historien som en följd av produktionssätt. Vi behöver det, därför att begreppet, så som det hittills har utvecklats, just har satt själva *successionen* inom parentes. Vi har enbart kunna definiera vad ett produktionssätt är genom att klarlägga den enastående karaktären hos dess former, den specifika *kombination* som sammanbinder dessa element i varje kombination: arbetare, produktionsmedel, ickearbetare osv. Låt oss, för att inte döma i förväg om det som skall följa, säga, att om den historiska materialismen reducerades till detta enda begrepp skulle den stå inför omöjligheten att på samma teoretiska nivå tänka *övergången* från en kombination till en annan.

Följaktligen måste vi läsa Marx' alla analyser som gäller bildandet och upplösningen av ett produktionssätt, och då sökt efter *detta andra begrepp*, antingen det nu finns där explicit eller man kan frigöra det ur hans analyser. Men vi kan inte ta dessa analyser rätt upp och ner som enkla beskrivningar. Men det faktum att Marx har lämnat kvar de tvetydigheter som gör det möjligt att i vissa av hans termer läsa ut en ”modell” teori – detta faktum pekar på att vi kommer att möta flera svårigheter.

Om vi går till Kapitalet igen och försöka läsa ut en teori om övergången från ett produktions-sätt till ett annat, hittar vi först ett begrepp som verkar vara själva begreppet för den historisk *kontinuiteten*: det är begreppet *reproduktion*. Teorin om reproduktionen tycks faktiskt garantera en trefaldig förbindelse, eller en trefaldig kontinuitet:

- förbindelsen mellan de olika ekonomiska subjekten, i det här fallet mellan individuella kapital, vilka i verkligheten utgör en enda ”sammanflätning” eller en enda rörelse. Studiet av kapitalets reproduktion är studiet av denna sammanflätning eller hopslingring: ”De individuella kapitalens kretslopp slingrar emellertid ihop sig med varandra, förutsätter och betingar varandra, och utgör just i denna hopslingring (Verschlingung) det samhälleliga totalkapitalets rörelse” (Kapitalet II: 312 Sandler).

Det är alltså bara genom abstraktion som man har kunnat uppfatta ett individuellt kapitals rörelse: det är en vanställande abstraktion, eftersom helhetsrörelsen är mer sammansatt än en enkel summa.

- förbindelsen mellan samhällsstrukturens olika nivåer, eftersom reproduktionen implicerar en varaktighet hos produktionsprocessens icke-ekonomiska betingelser, särskild då de juridiska: i kapitlet om den kapitalistiska jordrättens uppkomst (bok 3, kap. 47) visar Marx, att instiftandet av en rätt som svarar mot de verkliga produktionsförhållandena är en enkel effekt

av *upprepa*ndet av produktionsprocessen, av reproduktionen: se följande stycke: "Vidare är det klart, att det (här som alltid) ligger i den härskande samhällsdelens intresse att besegla det bestående som lag och slå fast de av sedvänja och tradition givna skrankorna som lagliga. Bortsett från allt annat sker detta av sig själv så snart den jämna och varaktiga reproduktionen av det bestående tillståndets bas, av de förhållanden som ligger till grund för det, *med tiden* antar en fast reglerad och ordnad form; och denna reglering och ordning är själv ett oundgängligt moment i varje produktionssätt som skall anta samhällelig fasthet och bli oberoende från slump och tillfälligheter. Denna ordning är just formen för dess samhälleliga konsolidering och därmed dess relativa frigörelse från slump och tillfälligheter. Och denna form uppnår ordningen enbart genom den upprepade reproduktionen av sig själv, när produktionsprocessen och de samhällsförhållanden som svarar mot den präglas av fasthet (bei stagnanten Zuständen sowohl des Produktionsprozesses...). När denna reproduktion har hållit på ett tag befästes den som sedvänja och tradition och beseglas till slut som uttrycklig lag" (Kapitalet III: 748 Sandler; min kurs.).

- slutligen garanterar reproduktionen själva den successiva kontinuiteten i produktionen, som är grunden för allt det andra. Produktionen kan inte stanna, och dess nödvändiga kontinuitet är inskriven i elementens identitet, sådana som de framkommer ur en produktionsprocess för att gå in i en annan: produktionsmedel som själva har producerats, arbetare och ickearbetare, mellan vilka produkterna och produktionsmedlen fördelas på ett visst sätt. Det är elementens materiella karaktär som upprätthåller kontinuiteten, men det är begreppet reproduktion som uttrycker dess specifika form, därför att det inrymmer de olika (de differentiella) bestämningarna av materien. Tvärsigenom var och en av de aspekter som jag drar fram uttrycker begreppet bara ett och samma pregnanta innehåll hos strukturen som presenterar en "väl sammanknuten" historia. I början av *Die Akkumulation des Kapitals* skriver Rosa Luxemburg: "Den regelbundna upprepningen av produktionen är basen och den allmänna förutsättningen för den regelbundna konsumtionen, och härigenom för det mänskliga samhällets kulturella existens i alla dess historiska former. I denna mening innehåller begreppet reproduktion ett kultur-historiskt moment (ein kultur-geschichtliches Moment)" (Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, Gesammelte Werke VI, Berlin 1923, s. 1).

På så sätt tycks analysen av reproduktionen sätta det i rörelse som hittills bara har uppfattats i statisk form, och den tycks foga samman de nivåer som varit isolerade från varandra. Ty reproduktionen framstår som den allmänna formen för de allmänna produktionsbetingelsernas permanenta karaktär, betingelser som i sista hand omfattar hela samhällsstrukturen; och därför måste reproduktionen *också vara formen för deras förändring och deras nya strukturering*. Därför skall jag här dröja vid det som detta begrepp implicerar utöver de tidigare begreppen.

1. Den "enkla" reproduktionens funktion

I de framställningar som har rubriken "reproduktion" ger Marx en framställning av den reproduktion som är egen för det kapitalistiska produktionssättet, dvs. den kapitalistiska *ackumulationen* (kapitaliseringen av mervärdet), men före denna framställning placerar han var gång en framställning av den "enkla reproduktionen". Denna enkla reproduktion kallar Marx en "abstraktion", eller hellre ett "verklighetsfrämmande antagande" (II: 351 Sandler). Man kan försöka ge flera olika förklaringar till det.

Man kan tänka sig att det gäller en *framställningsprocedur*, att den "enkla" reproduktionen bara är en *förenkling*. På andra bokens nivå (reproduktionsschemata), dvs. på nivån för de betingelser för reproduktionen som gäller utbyten mellan produktionens olika sektorer, kan intresset av en sådan förenkling förefalla ganska självklart. Den gör det möjligt att i allmän form framställa relationer i form av likhetsförhållanden, innan man har presenterat dem som

olikhetsförhållanden. Den obalans eller disproportion, som är motorn i det samhälleliga kapitalets ackumulation, blir begriplig i relation till en enkel balansfigur.

Man kan också tänka sig, att studiet av den enkla reproduktionen är studiet av *ett särfall*, vilket delvis är detsamma, nämligen i den mån som detta särfall är enklare än det allmänna fallet. Men då är det inte bara en framställningsprocedur: man får kunskap om reproduktionen av vissa kapital, vilka nöjer sig med att upprätthålla produktionen under vissa perioder, då ackumulationen är tillfälligt stoppad.

Slutligen kan man också tänka sig, att studiet av den enkla reproduktionen är studiet av en *del*, som under alla omständigheter är en nödvändig del, av den utvidgade reproduktionen. Hur det än är med det kapitaliserade mervärdet kommer det som ett tillägg ovanpå en automatisk kapitalisering, som helt enkelt är bevarandet av det existerande kapitalet. Det kapitaliserade mervärdets storlek kan skifta och beror åtminstone skenbart på kapitalisternas initiativ; från det ögonblick man betraktar ett kapital av given storlek, kan inte den enkla reproduktionen modifieras utan att kapitalisten upphör att vara kapitalist i samma grad som minskningen sker. Därför är det av intresse att studera den enkla reproduktionen för sig (Marx skriver: "Men så snart ackumulation äger rum utgör den enkla reproduktionen alltid en del av den, den kan alltså betraktas för sig och utgör en verklig faktor i ackumulationen"; Kapitalet II: 351f. Sandler), och först *därefter* studera ackumulationen eller den utvidgade reproduktionen, som ett *tillägg* till den enkla reproduktionen. Låt oss precisera, att detta tillägg inte kan göras efter eget tycke: det måste lyda de storleksbetingelser som hänger ihop med kapitalets tekniska sammansättning; det kan alltså förverkligas oregelbundet. Den enkla reproduktionen är däremot självständig, kontinuerlig och automatisk.

Alla dessa förklaringar är inte felaktiga och heller inte oförenliga. Men de ger rum för en annan förklaring, som är av större intresse för oss. I Kapitalet presenterar oss Marx visserligen genast begreppet reproduktion genom kapitalackumulationens former – eller mer precist (eftersom vi samtidigt vill omfatta den "enkla" och den "utvidgade" reproduktionen): genom formerna för *produktens kapitalisering*; och han inrättar oss genast i en kvantitativ problematik. Det gäller att analysera betingelserna för kapitalisten eller samtliga kapitalister att förverkliga detta praktiska mål att öka produktionsgraden, dvs. öka exploateringsgraden, dvs. öka kvantiteten tillägnat mervärde. Vilket åtminstone i princip förutsätter möjligheten av ett praktiskt *val* mellan en enkel reproduktion och en ökning. Men i verkligheten vet vi ju och kommer vi ju att upptäcka, att detta val är illusoriskt, bara båg, att det – om vi ser till *hela* kapitalet – är ett fiktivt val. Det finns inget alternativ, och det finns bara verkliga betingelser för den utvidgade reproduktionen. *Hypotesen om den enkla reproduktionen*, säger Marx, *är oförenlig med den kapitalistiska produktionen, "vilket för övrigt inte utesluter att ett år ofta kan ha en mindre totalproduktion är föregående år i den industriella cykeln på 10-11 år, att det alltså inte ens äger rum någon enkel reproduktion i förhållande till föregående år"* (Kapitalet II: 471 Sandler; min kurs.). Vilket är exakt detsamma som följande: den begreppsliga distinktionen mellan den enkla reproduktionen och ackumulationen täcker inte ackumulationens kvantitativa variationer, vilka hänger ihop med skilda omständigheter (som Marx analyserar) och är effekter av den allmänna lagen om den kapitalistiska ackumulationen.

"Den enkla reproduktionen på konstant skala framstår såtillvida som en abstraktion, som det å ena sidan är verklighetsfrämmande att på kapitalistisk basis anta frånvaron av all ackumulation eller reproduktion i utvidgad skala, och de förhållanden, å andra sidan, varunder det produceras, inte förblir fullständigt lika (*och detta förutsättes*) från år till år... Årsproduktens värde kan avta fast massan av bruksvärden förblir densamma; värdet kan förbli detsamma fast massan av bruksvärden avtar; värdemassan och massan av reproducerade bruksvärden kan avta samtidigt. Allt det här är liktydigt med att reproduktionen antingen äger rum under gynnsammare omständigheter än tidigare eller under svårare, vilket senare kan resultera i en ofullkomlig, bristfällig reproduktion. *Allt detta*

kan bara gälla den kvantitativa sidan av reproduktionens olika element, men inte den roll, som de spelar i total processen som reproducerande kapital eller som reproducerad reveny” (Kapitalet II: 351 f. Sandler; min kurs.).

När det i ackumulationsprocessen inträffar en ”enkel” reproduktion som $I(v + m) = IIc$ (vilket ur *ekonomisk* synpunkt inte är ett uttryck för ett jämviktstillstånd, utan för en kris), har detta inträffande just bara innebörden av ett inträffande, ett sammanträffande, dvs. det har *ingen särskild teoretisk betydelse*. Sak samma om vi betraktar reproduktionen av ett individuellt kapital: den kan vara utvidgad, enkel eller mindre än enkel, den kan ha en ackumulationstakt som är högre, lika hög eller lägre än det samhälleliga kapitalets takt i dess helhet etc. Dessa variationer medför ingen begreppslig skillnad, på precis samma sätt, och av samma skäl, som varuprisernas variationer *aldrig är annat än priser*: det kan inträffa att en vara verkligen säljs ”till sitt värde” utan att det är något annat än ett tillfälligt sammanträffande. Och detta sammanträffande är för övrigt omöjligt att fånga i någon allmän regel, dvs. att mäta: det är bara priserna som uppskattas i varubytet, inte värdena. I båda dessa fall inför Marx i den godartade formen av ett ”provisoriskt antagande” som sedan skall hävas (”varupriserna sammanfaller med varornas värde”, ”reproduktionens betingelser förblir oförändrade”) – i denna form inför han alltså en viktig begreppslig distinktion mellan två nivåer i strukturen, eller snarare: mellan strukturen och dess effekter. *Hypotesen om ”oförändrade betingelser” är inte analysen av effekterna, utan analysen av själva betingelserna.*

Sålunda manas vi att söka efter en annan förklaring till denna fördubbling av analysen av reproduktionen, och vi finner den i en rad antydningar hos Marx av följande typ: ”Detta exempel med det fixa kapitalet – vid konstant reproduktions skala – är slående. Ett av ekonomernas älsklingsmotiv när det gäller att förklara kriser är att hänvisa till missförhållanden i produktionen av fixt och cirkulerande kapital. Att ett sådant missförhållande kan och måste uppstå vid det blotta *upprätthållandet* av det fixa kapitalet är något nytt för dem; att den kan och måste uppstå *vid enkel reproduktion av det redan fungerande samhälleliga kapitalet, om man förutsätter en normal idealproduktion* (bei Voraussetzung einer idealen Normalproduktion)” (Kapitalet II:412 Sandler; andra kursiveringen min).

Denna ”normala” idealproduktion är uppenbart produktionen *i dess begrepp*, produktionen sådan som Marx studerar den i Kapitalet och om vilken han säger att han söker dess ”norm” eller dess ”ideala genomsnitt”. Den ”enkla reproduktionen” är alltså inte i första hand en förenklande framställning, eller ett studium av ett särfall, om vilket vi just har sett att det saknar teoretisk betydelse, det är inte heller i första hand något som gör det möjligt att kvantitativt analysera det kapitaliserade värdet och ursprunget till dess olika delar – utan framför allt annat är den ”enkla reproduktionen” analysen av *de allmänna formbetingelserna för all reproduktion*. Det är inte i första hand en framställning av den allmänna formen för relationerna mellan produktionens olika sektorer (i den matematiska innebörden av ordet), utan en framställning av reproduktionsprocessens ”form” i den mening vari vi tidigare analyserade ett produktionssätts ”kapitalistiska form”.

Detta är i själva verket innebörden i den första framställningen av den ”enkla reproduktionen” (Kapitalet, bok 1, kap. 21). Marx utgår från definitionen av reproduktionen som en enkel *upprepning* av den omedelbara produktionsprocessen, sådan han just analyserat den, och skriver: ”Trots att enkel reproduktion bara är en oavbruten upprepning av produktionsprocessen i oförändrad omfattning, ger denna ständiga upprepning eller kontinuitet processen vissa nya karaktärstecken, *eller rättare, den upplöser de felaktiga intryck som ett enkelt kretslopp kan ge* (die Scheincharaktere seines nur vereinzeltten Vorgangs)” (Kapitalet I:498 Bohman; min kurs.).

Det väsentliga för den enkla reproduktionen är alltså inte att hela mervärdet konsumeras improduktivt i stället för att delvis kapitaliseras, det är detta att väsendet avslöjas genom att illusionerna skingras, det är denna kraft i upprepningen som bakåt kastar ljus över den "första" produktionsprocessens natur (Marx skriver också i *Formen*: ". . . först vid slutet av andra cykeln framträder kapitalets sanna natur." *Formen*, s. 413; min kurs.)

Upprepningssynpunkten implicerar dock själv möjligheten av en illusion, vilket kan medföra att inriktningen av Marx' tänkande kan svikta på denna punkt. Det innebär en vilja att följa kapitalet i dess "handlingar", en vilja att förstå vad som sker när kapitalet efter en "första" produktionscykel påbörjar en "andra". I stället för att framstå som kunskapen om själva produktionsprocessens bestämmingar framstår reproduktionen som en *följd* av produktioner, ett tillägg till analysen av produktionen. Analysen av kapitalet tycks sålunda följa det öde som drabbar ett objekt, och detta objekt är kapitalet: i reproduktionsögonblicket möter detta kapital andra kapital på marknaden, dess rörelsefrihet undertrycks (det kan inte växa i vilken omfattning som helst därför att det är föremål för konkurrens från andra kapital), och det verkar som om det samhälleliga kapitalets rörelse inte är summan av de individuella kapitalens rörelser, utan en egen sammansatt rörelse som har kallats en "sammanflätning" eller "hopslingring". Detta är t. ex. den väg som början av Rosa Luxemburgs bok *Die Akkumulation des Kapitals* vill leda in oss på; hon utgår från vad Marx bokstavligt säger ("Ordagrant betyder reproduktion helt enkelt upprepning . . .") och ser efter vilka *nya betingelser* som reproduktionen implicerar i förhållande till produktionen. Det ställe hos Marx, som jag citerade, visar oss, att det tvärtom gäller *samma betingelser*, som först är implicita (överförda och vanställda för produktionsagenterna till "felaktiga intryck"; och de finns närvarande i Marx' framställning av den "omedelbara" produktionsprocessen i form av antagna "hypoteser" eller "förutsättningar").

I verkligheten gäller det en mer sammansatt operation än en enkel upprepning. 1 Marx' text bestämmas den enkla reproduktionen redan från början med *hela* den samhälleliga *produktionen* tagen i betraktande. Den rörelse som bryter det sken, som uppstått av studiet av den omedelbara produktionsprocessen, ett sken som också är det som kapitalisten och arbetaren "föreställer sig" (Kapitalet I:500 Bohman: "kapitalisten föreställer sig (die Vorstellung des Kapitalisten)"), är samtidigt en "upprepning" och övergången till kapitalet som totalitet: "Saken ter sig helt annorlunda, när vi betraktar, inte den enskilde kapitalisten och den enskilde arbetaren, utan arbetarklassen och kapitalistklassen, *inte isolerade produktionshandlingar* (så i den franska övers.; i ty. texten: *den isolerade produktionsprocessen*), utan den kapitalistiska produktionsprocessen i dess helhet och i dess samhälleliga omfattning" (Kapitalet I:502 Bohman; min kurs.).

Analysen av andra boken visar uppenbarligen på ett detaljerat sätt hur analysen av upprepningen (av följderna av produktionscykler) och analysen av kapitalet såsom form för produktionen som helhet beror av varandra. Men denna enhet finns redan här. "Isolerad produktionshandling" karakteriseras negativt två gånger: det karakteriseras som det som inte upprepas och det som är en individs handling. Eller rättare: "isolerad handling" är ett sätt att två gånger säga samma sak. Från det ögonblick man avskaffar isoleringen har man inte längre att göra med en *handling*, dvs. man har inte längre att göra med ett subjekt, en intentionell (avsikts-)struktur med medel och mål, om det är riktigt som Marx säger i Inledning: "Att betrakta samhället som *ett* enda subjekt är dessutom att betrakta det på ett felaktigt sätt – spekulativt" (Till kritiken av den politiska ekonomin, s.243). I denna analys är det alltså inte fråga om att *följa* reproduktionsprocessen, att verkligen – och fiktivt – "förnya" produktionsprocessen.

Denna analytiska operation är i princip den som Inledning till Till kritiken av den politiska ekonomin ställde upp vid sidan av den jämförande analysen av de olika produktionssätten.

Där gäller det inte längre att utifrån ett historiskt material bestämma variationerna av ”kombinationen” av ”produktionsförhållandena” och ”produktivkrafterna”, utan att – som Marx säger – undersöka ”de allmänna bestämningarna av produktionen vid ett givet samhällsligt stadium” (a. a., s. 233), dvs. förhållandet mellan den samhälleliga produktionens *totalitet* och dess särskilda former (grenar) i en *given synkroni*. Denna term blir redan nu tydlig för oss, eftersom analysen av produktionens ”upprepning”, analysen av produktionens kontinuitet i en serie cykler, är beroende av analysen av produktionen i dess helhet den analysen är beroende av analysen av produktionen som totalitet (Totalität). Men det finns ingen totalisering annat än i den aktuella delningen av det samhälleliga arbetet vid en given tidpunkt – det finns ingen totalisering i kapitalens individuella äventyr. Det är det som Marx uttrycker när han säger, att analysen av reproduktionen uteslutande ser den samhälleliga produktionen i dess *resultat* (”Om vi betraktar den årliga funktionen av det samhälleliga kapitalet ... i dess resultat ...”; Kapitalet II: 349 Sandler). Detta resultat är (som vi vet) produktionen som helhet och dess fördelning på olika sektorer: operationen som klarlägger det är alltså inte ett snitt i de olika produktionsgrenarnas, de olika kapitalens rörelse vid en tidpunkt som valts i förhållande till en gemensam yttre tid, en operation som alltså till sin princip och i sitt verkliga genomförande är beroende av denna rörelse; det är en operation i vilken kapitalens egen rörelse, produktionens rörelse i var och en av dess avdelningar, fullständigt har åsidosatts, undertryckts utan att på något sätt ha bevarats. Från den första, mycket allmänna framställningen av den enkla reproduktionen (bok 1, kap. 21) till systemet med schemata för reproduktionen (bok 2) grundar Marx hela analysen av reproduktionen på denna omvandling av tidsordningen (successionen) till en synkroni, till ”samtidighet” (hans eget ord: Gleichzeitigkeit). Paradoxalt nog finner det kontinuerliga i produktionsrörelsen sitt begrepp i analysen av ett system av synkroniska avhängigheter: följden av de individuella kapitalens cykler och dessa kapitalers sammanflätning beror på det. I detta ”resultat” är *den rörelse, som har producerat det, med nödvändighet bortglömd, ursprunget har ”suddats ut”* (”... ist ihre Herkunft aufgelöscht”; Kapitalet II: 82, rad 1 Sandler).

Att gå över från den isolerade handlingen, från den omedelbara produktionsprocessen, till *upprepningen*, till det samhälleliga kapitalet *som helhet*, till produktionsprocessens *resultat*, är alltså att inrätta sig i en fiktiv samtidighet för alla rörelserna, ja det vore ännu riktigare att säga (för att ta upp en teoretisk metafor som Marx använder) att det vore att inrätta sig i ett fiktivt, plant *rum*, där alla rörelserna undertrycks och produktionsprocessens alla moment framstår projicerade sida vid sida med sina avhängighetsrelationer. Det är rörelsen i denna övergång som Marx beskriver för första gången i kapitlet om den ”enkla reproduktionen” (kap. 21) i första boken.

2. Reproduktionen av samhälleliga förhållanden

Så kan vi räkna upp de ”felaktiga intryck”, de sken (Scheincharaktere, se ovan s. 172 överst), som upplöses vid denna operation:

För det första den skenbara skilsmässan och det skenbara relativa oberoendet mellan de olika ”momenten” i produktionen i allmänhet: åtskillnad mellan produktionen i egentlig mening och cirkulationen, mellan produktionen och individuell konsumtion, mellan produktion och distribution av produktionsmedel och konsumtionsmedel. Om vi betraktar en ”isolerad” produktions-”handling” eller t. o. m. en mångfald av sådana ”handlingar”, tycks alla dessa moment höra till en annan *sfär än produktionen (det är den term som Marx ofta använder)*. Cirkulationen hör till marknaden, där varorna visar sig när de ”kommer ut” ur produktionen, utan att det alls är säkert att de kommer att säljas; den individuella konsumtionen är en privat handling som lokaliseras utanför själva cirkulationen:

”Arbetarens produktiva och individuella konsumtion är alltså två helt skilda saker. I ena fallet verkar han som kapitalets drivande kraft och tillhör kapitalisten. I andra fallet tillhör han sig själv och utför sina individuella livsfunktioner utanför produktionsprocessen. Resultatet är i ena fallet att kapitalisten lever, i det andra att arbetaren själv lever” (Kapitalet I: 502 Bohman).

Distributionen av produktionsmedel och konsumtionsmedel ter sig antingen som ett tillfälligt ursprung till produktionen eller som reveny (och den går då över i konsumtions-sfären).

”Den inledande akten – som utgör en cirkulationsakt: köp och försäljning av arbetskraften – vilar själv på en distribution av produktionselementen som går före distributionen av de samhälleliga *produkterna* och förutsätts av denna, nämligen skilsmässan mellan arbetskraften som arbetarens vara från produktionsmedlen som ickearbetarnas egendom” (Kapitalet II: 343 Sandler).

Analysen av reproduktionen visar, att dessa moment inte har någon relativ självständighet, inga egna lagar, utan bestäms av produktionens lagar. Betraktar man det samhälleliga kapitalet som helhet i dess *resultat*, försvinner cirkulationssfären som ”sfär”, eftersom alla utbytena är bestämda på förhand i indelningen av produktionens sektorer och i den materiella karaktär som tillkommer deras produktion. Arbetarens och kapitalistens individuella konsumtion är också den på förhand bestämd i konsumtionsmedlens karaktär och kvantitet, de konsumtionsmedel som producerats av hela det samhälleliga kapitalet: medan en bestämd del av årsprodukten ”från början är avsedd för produktiv konsumtion” (Kapitalet I: 497 Bohman), är en annan del från början (von Haus aus) bestämd för individuell konsumtion. De gränser, varemellan den individuella konsumtionen kan variera, beror på kapitalets inre sammansättning och fastställs vid varje stadium.

”Arbetarens individuella konsumtion förblir alltså ett led (Moment) i kapitalets produktion och reproduktion, antingen konsumtionen sker inom eller utom fabriken, innanför eller utanför arbetsprocessen, alldeles som rengöringen av en maskin, oavsett om den sker medan maskinen går eller då den står stilla” (Kapitalet I: 503 Bohman).

Slutligen upphör distributionen av produktions- och konsumtionsmedlen, eller fördelningen av de olika elementen, att framstå som ett tillfälligt sakernas tillstånd: när arbetaren väl har konsumerat vad som svarar mot hans lön, kommer han ur produktionsprocessen som han kom in i den: utan egendom. Och likaså kommer kapitalisten ut som han kom in: som ägare av arbetsprodukterna vilka omfattar nya produktionsmedel. Produktionen bestämmer oupphörligt samma distribution.

Sålunda verkar det som om det kapitalistiska produktionssättet bestämmer cirkulationssättet, konsumtionssättet och distributionssättet. Mer allmänt visar analysen av reproduktionen, att *varje produktionssätt bestämmer cirkulations-, distributions- och konsumtionssätten som lika många moment av dess enhet.*

Vidare skingrar analysen av reproduktionen det sken som gäller produktionsprocessens ”början”; skenet om det ”fria” kontraktet som hela tiden förnyas mellan arbetaren och kapitalisten, skenet som gör det variabla kapitalet till ett ”förskott” som arbetaren får av kapitalisten (och som dras av på produkten, dvs. på produktionsprocessens ”slutmål”). Kort sagt alla de sken som tycks återföra mötet mellan arbetare och kapitalist på *slumpen*: det skulle vara en slump att de står där inför varandra på marknaden som säljare och köpare av arbetskraft. Reproduktionen gör att de ”osynliga trådar” blir synliga som fjättrar lönearbetaren vid kapitalistklassen.

”Den kapitalistiska produktionsprocessen reproducerar alltså. . . skilsmässan mellan arbetskraft och arbetsbetingelser. Den reproducerar och förevigar därmed betingelserna för exploateringen av arbetaren. Den tvingar ständigt arbetaren att sälja sin arbetskraft för att leva och sätter ständigt kapitalisten i stånd att köpa den för att berika sig. Det är inte längre en tillfällighet som ställer

kapitalist och arbetare som köpare och säljare mot varandra på varumarknaden. Det är själva processens obevekliga järngrepp (Zwickmühle) som gör att arbetaren ständigt kastas tillbaka ut på varumarknaden och ständigt förvandlar hans egen produkt till den andres köpmedel. I verkligheten tillhör arbetaren kapitalet innan han säljer sig åt kapitalisten” (Kapitalet I: 507 f. Bohman).

Samtidigt skingrar reproduktionen det sken som går ut på att kapitalisten bara tillämpar varuproduktionens lagar, dvs. ett *utbyte mellan likvärdiga*. Varje köp-försäljning av arbetskraft är en transaktion av denna form, men den kapitalistiska produktionens helhetsrörelse framstår som den rörelse, varigenom kapitalistklassen kontinuerligt tillägnar sig en del av den produkt som skapats av arbetarklassen utan likvärdigt vederlag. I denna rörelse finns det inte längre vare sig början eller slut (en uppdelning som skulle fördubbla och ange kontraktets juridiska struktur, – ett kontrakt ”på viss tid”), dvs. det finns inte längre någon struktur som är isolerad från produktionselementens möte. I och med det begrepp, som analysen av reproduktionen ger oss för produktionens element, behöver dessa element inte längre ”mötas” – ty de är *alltid redan* samlade.

På så sätt åstadkommer den enkla reproduktionen att själva det sken av *isolerad handling*, som vidlåde produktionsprocessen, försvinner: en handling vars agenter skulle vara individer, vilka omvandlade tingen under bestämda betingelser som sedan tvingar dem att av dessa ting göra varor och mervärde åt kapitalisten. I detta sken bevarade individerna sin identitet, liksom kapitalet framstod som en värdesumma som bevaras och tryggas under alla de på varandra följande produktionshandlingarna.²²

Och i gengäld uttrycker nu dessa materiella element betingelserna för den samhälleliga reproduktionsprocessen: i sin specifika materiella karaktär, i den differentiella fördelningen av dessa naturliga egenskaper tvärsigenom alla produktionsgrenarna och alla de kapital som bildar dem. På så sätt visar reproduktionen, att i händerna på produktionsagenterna förändras tingen utan att de märker det, utan att det är möjligt att märka det om man uppfattar produktionsprocessen som en handling utförd av individer. Likaså förändras dessa individer och blir i verkligheten ingenting annat än *representanter för klasser*. Men dessa klasser är uppenbarligen inte summor av individer, vilket inte hade inneburit någon förändring: man får ingen klass genom att addera individer, hur länge man än håller på. Klasser är *funktioner i produktionens helhetsprocess*. Klasserna är inte dessa subjekt, de är tvärtom bestämda av dess form.

Det är just i kapitlen om reproduktionen i bok 1 som vi finner alla de bilder, varmed Marx försöker få oss att fatta det existenssätt som är eget för strukturens *bärare* eller *upprätthållare* (Träger), produktionsprocessens agenter. På denna reproduktionens scen, där saker och ting blir klarlagda och ”ter sig helt annorlunda” (ganz anders aussehen, I: 515 Bohman), *framträder* individerna *maskerade* (”Kapitalistens ekonomiska karaktär (die ökonomische Charaktermaske des Kapitalisten) vidlåder alltså en människa bara så länge hans pengar fortsätter att fungera som kapital”; Kapitalet I: 497 Bohman): *de är bara masker*.

Det är alltså i dessa analyser som Marx visar oss den rörelse, varigenom övergången sker (*men denna övergång är en brytning*, något radikalt nytt) från ett produktionsbegrepp, som innebär att produktionen är en handling, en objektivering av en eller flera subjekt, till ett

²² ”Även om kapitalisten föreställer sig att han har förbrukat mervärdet, dvs. produkten av andras obetalda arbete, och bevarar det ursprungliga kapitalvärdet, kan det på intet sätt förändra faktum: efter ett visst antal år är hans kapitalvärde lika med summan av de mervärden, som han under tiden utan vederlag bar tillägnat sig, och den summa, som han bar förbrukat, är lika med det ursprungliga kapitalvärdet. Av det gamla kapitalet, som han satsat av egna medel, återstår alltså inte en enda atom av värde. Visserligen äger han fortfarande ett kapital av oförändrad storlek, och en del av detta – byggnader, maskiner osv. – fanns redan då han startade sitt företag. Men här är det frågan om kapitalets värde, inte om dess materiella beståndsdelar” (Kapitalet I: 500 Bohman, tillägg från franska upplagan).

produktionsbegrepp utan subjekt, vilket i gengäld bestämmer vissa klasser som sina egna funktioner. Denna rörelse, för vilken Marx hedrar Quesnay (hos honom blir ”de tallösa individuella cirkulationshandlingarna genast sammanfattade i deras karakteristiska-samhälleliga massrörelse – cirkulationen mellan stora, funktionellt bestämda ekonomiska samhällsklasser”; Kapitalet II: 318 Sandler) – denna rörelse fullbordas med exemplets tydlighet när det talas om det kapitalistiska produktionssättet, men i princip gäller den för alla produktionssätt. I motsats till den reducerande och sedan upprättande (konstituerande) rörelse, som kännetecknar den klassiska filosofins transcendentala tradition, företar den med en gång en utvidgning, som utesluter varje möjlighet för produktionen att bli handling för subjekt, deras praktiska cogito. Den innefattar möjligheten (som jag här bara kan antyda) att formulera ett nytt filosofiskt begrepp för produktionen i allmänhet.

Allt det föregående kan sammanfattas genom att vi säger, att reproduktionen på en och samma gång ersätter och omvandlar tingen, men i evighet bevarar *förhållandena*. Dessa förhållanden är uppenbarligen de som Marx kallar ”samhälleliga förhållanden”; det är de som dras upp, ”projiceras” i det fiktiva rum som jag talade om.²³ Ordet finns hos Marx: ”Denna arbetets naturkraft (att bevara gammalt värde samtidigt som det skapar nytt) framträder som en självbevarelsedrift hos det kapital, som arbetet är förbundet med, på samma sätt som arbetets samhälleliga produktivkrafter ter sig som kapitalets egenskaper och kapitalistens ständiga tillägnande av merarbete som en kapitalets oavbrutna självförökning. Alla arbetets krafter *projiceras* (projektiert sich) som kapitalets krafter, liksom varans alla värdeformer projiceras som penningformer” (Kapitalet I: 535 f. Bohman; min kurs.).

De förhållanden som sålunda upptäcks implicerar alla varandra ömsesidigt: särskilt ägande-förhållandena och verklig-tillägnelse-förhållandena (”produktivkrafter”) i deras sammansatta enhet. De omfattar alla de ”moment” som tidigare varit åtskilda (produktion, cirkulation, distribution, konsumtion) i nödvändig och fullständig enhet. Och likaså omfattar de allt det som under analysen av den omedelbara produktionsprocessen framstod som dess ”förutsättningar”, dess nödvändiga ”betingelser” för att denna process skulle kunna fullbordas i den form som har beskrivits: i den kapitalistiska produktionen t. ex. den ekonomiska instansens självständighet eller de juridiska former som svarar mot varuutbytets former, dvs. en viss *korrespondens*-form mellan samhällsstrukturens olika instanser. Detta är vad man skulle kunna kalla strukturens ”konsistens”, så som den framträder vid analysen av reproduktionen. Man skulle också kunna säga, att begreppsparet produktion-reproduktion hos

²³ Marx har definierat dem i bok 1 i deras *begrepp* (men inte alla deras effekter) genom en analys av det *abstrakta* objekt som Marx kallar ”en självständig vorden del av det samhälleliga kapitalet (eines verselbstständigen Teils des gesellschaftlichen Kapitals)” (Kapitalet II: 312 Sandler). Detta skall naturligtvis inte uppfattas (som Roger Establet påpekar, se R. Establet, *Présentation du plan du ”Capital”*, Lire le Capital, 1 uppl., del 2, 1965, s. 343) som en *verklig* firma eller ett verkligt företag av kapitalistisk form, utan som ett fiktivt och nödvändigtvis *produktivt* kapital, som dock fullgör samtliga de funktioner som historiskt fylls av skilda typer av ”kapital” (varukapital, räntebärande kapital etc.). Det samhälleliga kapitalets uppdelning är en väsentlig egenskap: man kan alltså representera kapitalet med *ett* kapital. Först analyserna av reproduktionen i andra bokens tredje avdelning (Det samhälleliga totalkapitalets reproduktion och cirkulation, II: 310 ff. Sandler) – där det upprättas *schemata* för reproduktionen och det på så sätt skapas möjligheter att göra en matematisk formalisering av den ekonomiska analysen – först dessa analyser förklarar genom vilken mekanism reproduktionen av de samhälleliga förhållandena säkras, genom att den kvalitativa och kvantitativa sammansättningen av den samhälleliga totalprodukten underkastas invarianta betingelser. Men dessa strukturella betingelser är inte *specifika* för det kapitalistiska produktionssättet: i sin teoretiska form implicerar de inte en enda hänvisning till produktionsprocessens samhälleliga form, till produktens form (”värde”), och inte heller till den typ av cirkulation av den samhälleliga produkten som den implicerar (”utbyte”) eller till det konkreta rum som upprätthåller denna cirkulation (”marknad”). På denna punkt vill jag särskilt hänvisa till flera nyare arbeten av Charles Bettelheim och till hans kritiska observationer i *Problèmes de planification* nr 9 (École pratique des Hautes Études). Not 1967.

Marx rymmer definitionen av den *struktur* som det är fråga om när man analyserar ett produktionssätt.

På det plan, som analysen av reproduktionen inrättar, är produktionen inte en produktion av ting, den är produktion och bevarande av samhällsliga förhållanden. I slutet av kapitlet om den enkla reproduktionen skriver Marx: "Betraktad i sitt sammanhang (Zusammenhang) eller som reproduktion producerar alltså den kapitalistiska produktionsprocessen inte endast vara, inte bara mervärde, *den producerar och reproducerar själva kapitalförhållandet med kapitalisten på ena sidan och på den andra lönearbetaren*" (Kapitalet I: 508 Bohman; min kurs.).

Denna formulering återupptas i slutet av verket. Det sker när Marx relaterar klassförhållandena till de olika revenyformerna:

"Om det kapitalistiska produktionssättet förutsätter att produktionsvillkoren har denna bestämda samhällsliga gestalt, så reproducerar det den ständigt. Det producerar inte bara de materiella produkterna, utan reproducerar ständigt de produktionsförhållanden i vilka dessa produceras, och därmed också de motsvarande fördelningsförhållandena" Kapitalet III: 830 Sandler).

Sak samma med vilket produktionssätt som helst. Varje produktionssätt reproducerar ständigt de samhällsliga produktionsförhållanden som dess funktionssätt förutsätter. I Formen hade Marx redan uttryckt detta när han slog fast att produktionens enda resultat (här säger han *enda* resultat i stället för "inte bara ... utan också" som i det nyss citerade stället i Kapitalet) är att den producerar och reproducerar de motsvarande samhällsliga förhållandena: "*Egendom* betyder alltså ursprungligen – och det i dess asiatiska, slaviska, antika, germanska form – det arbetande (producerande) subjektets (eller det sig reproducerande subjektets) förhållande till betingelserna för sin produktion eller reproduktion såsom sina. Därför får ägandet olika former alltefter betingelserna för denna produktion. Produktionen själv har till syfte att reproducera producenten i och med dessa hans objektiva existensbetingelser" (Formen, s.395).

Vad betyder denna dubbla "produktion"?

Vi kan först påpeka, att den ger oss nyckeln till en del formuleringar hos Marx som man – alltför hastigt – har kunnat ta för grundläggande teser i den historiska materialismen. I brist på en fullständig definition av de termer, som förekommer dem, har de legitimerat ganska olikartade läsararter. Så t. ex. formuleringarna i Förord till Till kritiken av den politiska ekonomin som jag talade om i början: "I sitt livs samhällsliga produktion träder människorna i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden... Därför ställer sig mänskligheten alltid blott sådana uppgifter som den kan lösa" (Till kritiken av den politiska ekonomin, ss. 9, 10); eller också formuleringarna i Engels' brev till Bloch: "vi skapar själva vår historia, men från början på mycket bestämda förutsättningar och betingelser..." Här står faktiskt hela den filosofiska tolkningen av den historiska materialismen på spel: om vi tar denna dubbla "produktion" bokstavligt, dvs. om vi anser, att de omvandlade objekten och de samhällsliga förhållanden, som de upprätthåller, med samma rätt förändras eller bevaras av produktionsprocessen, om vit. ex. för ihop dem *under ett enda "praktik"-begrepp*, skapar vi en grundval för föreställningen att "människorna skapar historien". Det är bara utifrån ett sådant unikt och förenhetligt begrepp för praktik-produktion som denna formulering kan ha någon teoretisk innebörd och kan vara en omedelbart teoretisk tes. (Och inte bara ett moment i den ideologiska kampen mot en mekanistisk materialistisk determinism.) Men detta begrepp hör i verkligheten till en antropologisk uppfattning av produktionen och av praktiken, som just centreras omkring de "människor" som de "konkreta människorna" utgör (särskilt då i form av massor), konkreta människor som producerar, reproducerar eller omvandlar betingelserna för sin tidigare produktion. Inför denna aktivitet framstår då produktionsför-

hållandenas tvingande *nödvändighet* bara som en form som objektet för deras aktivitet redan har, en form som begränsar möjligheterna att skapa en ny form. De samhälleliga förhållandenas *nödvändighet* är helt enkelt ett verk av den tidigare produktionsaktiviteten, som med *nödvändighet* lämnar bestämda produktionsbetingelser i arv till den aktivitet som kommer efter.

Men den föregående analysen av reproduktionen visar oss, att denna dubbla ”produktion” måste uppfattas *med två olika innebörder*: att ta uttrycket för dess enhet bokstavligt är just att reproducera det *sken* som gör produktionsprocessen till en isolerad handling, innesluten i den *föregåendes* och den *efterkommandes* bestämningar. En isolerad handling, eftersom dess enda relationer med de andra produktionshandlingarna upprätthålls av strukturen i den lineära tidskontinuiteten, i vilken det inte *kan* finnas något avbrott (i den *begreppsliga* analysen av reproduktionen upprätthålls dessa relationer (som vi har sett) av strukturen hos ett *rum*). Det är bara ”produktionen av tingen” som kan tänkas som en aktivitet av detta slag, den innehåller nästan redan dess begrepp i bestämningen av råmaterialet, det ”första” materialet (*råmaterial* heter på franska *matière première*, vilket här är en särskild poäng: det ”första” materialet. Ö. a.) och ”slut”-produkten; men ”produktionen av samhälleliga förhållanden” är snarare en produktion av ting och individer *genom samhälleliga förhållanden*, en produktion där de samhälleliga förhållandena bestämmer individerna att producera och tingen att produceras i en specifik form. Det vill säga, att den är en bestämning av den samhälleliga produktionsprocessens funktioner – en process utan subjekt. Dessa funktioner är inte mer människor än produkterna på reproduktionens plan är ting. (Re)produktionen, dvs. den samhälleliga produktionen i sitt begrepp, producerar alltså inte i strikt mening de samhälleliga förhållandena, eftersom den bara är möjlig på dessa samhälleliga förhållandens betingelser; men å andra sidan producerar den inte längre varor i den mening som den skulle producera ting, vilka *sedan* får en viss samhällelig kvalifikation i det system av ekonomiska förhållanden som innesluter dem, ting som sedan ”träder i förhållanden” till andra ting och människor; produktionen producerar bara (*alltid redan*) *kvalificerade ting*, producerar bara *indikationer på förhållanden* (*la production ne produit que des choses (toujours déjà) qualifiées, que des indices de rapports*).

Marx' formulering (”produktionsprocessen producerar inte bara materiella ting utan också samhälleliga förhållanden”) är *alltså inte en sammanbindning (conjonction)*, utan ett *åtskiljande (disjonction)*: antingen gäller det produktion av ting, eller gäller det (re)produktion av samhälleliga produktionsförhållanden. Det är *två* begrepp, begreppet för produktionssätsstrukturens *sken* och begreppet för dess verkningssätt. I motsats till produktionen av ting är inte produktionen av samhälleliga förhållanden underkastad det föregåendes och det efterkommandes, det ”förstas” och det ”andras”, bestämning. Marx skriver, att ”varje samhällelig produktionsprocess samtidigt är en reproduktionsprocess. Produktionsbetingelserna är också reproduktionsbetingelser”; och det är samtidigt dessa betingelser som reproduktionen reproducerar: i denna mening är den ”första” produktionsprocessen (i en bestämd form) *alltid redan* en reproduktionsprocess. För produktionen, fattad i sitt begrepp, finns det inte någon ”första” produktionsprocess. Man måste alltså omvandla alla de bestämningar som gäller produktionen av ting: i produktionen av samhälleliga förhållanden bestämmer i verkligheten det som framstod som betingelserna för den första produktionen – *det* bestämmer i verkligheten *i lika mån alla de andra produktionerna*.

”Denna transaktion som tillhör cirkulationen – försäljning och köp av arbetskraft – *inleder inte* bara produktionsprocessen, utan *bestämmer implicit* sin egen specifika karaktär” (Kapitalet II: 342 Sandler; min kurs.).

Begreppet reproduktion är sålunda inte bara begreppet för strukturens ”konsistens”, utan också begreppet för den nödvändiga bestämning av produktionens rörelse som utövas av

denna strukturs permanens; det är begreppet för den permanens som tillkommer de inledande elementen i systemets själva funktionssätt, alltså begreppet för produktionens nödvändiga betingelser, betingelser som *icke skapas av denna produktion*. Det är det som Marx kallar produktionssättets *förevigande*: ”Denna ständiga *reproduktion eller förevigande* (Verewigung) av arbetaren är ett sine qua non (oeftergivligt villkor) för den kapitalistiska produktionen” (Kapitalet I: 502 Bohman).

4. Till en teori om övergångarna

Låt oss nu ta upp den fråga som vi ställde tidigare: frågan om övergången från ett produktionssätt till ett annat. Analysen av reproduktionen tycks bara ha skapat hinder för dess teoretiska lösande. I verkligheten gör den det möjligt att ställa problemet i dess riktiga termer, ty den underordnar teorin om övergången under två betingelser.

För den första är all samhällelig produktion en re-produktion, dvs. en produktion av samhällელი förhållanden i den mening som har angetts. All samhällelig produktion är underkastad strukturella samhällელი förhållanden. Förståelsen av övergången från ett produktionssätt till ett annat kan alltså aldrig framstå som ett irrationellt gap mellan två ”perioder” som är underkastade en strukturs funktionssätt, dvs. som har sitt specificerade begrepp. Övergången kan inte vara ett omstrukturerings-moment, om än aldrig så kort. Övergången är själv en rörelse, underordnad en struktur som det gäller att upptäcka. Vi kan alltså ge dessa marxiska iakttagelser en strikt innebörd (reproduktionen uttrycker det kontinuerliga i produktionen därför att den aldrig kan stanna), dessa iakttagelser som Marx ofta presenterar som ”självklarheter”, som ”vad varje barn begriper” (att arbetaren aldrig kan leva på luft, att ”varje nation, som inställde arbetet, jag vill inte säga för ett år utan för några veckor, skulle gå under”: brev till Kugelman 11 juli 1868; Kapitalet I: 739 Bohman). De betyder, att reproduktionens invarianta struktur aldrig kan försvinna, en struktur som antar en säregen form i varje produktionssätt (existensen av en arbetsfond, dvs. distinktionen mellan nödvändigt arbete och merarbete; fördelningen av produkten på produktionsmedel och konsumtionsmedel, en distinktion som Marx kallar *ursprunglig*, eller också ett uttryck för en naturlag etc.). De betyder alltså, att övergångsformerna själva är ”(särskilda) uppenbarelseformer” (Erscheinungsformen) för denna allmänna struktur: de är alltså själva *produktionssätt*. Alltså implicerar de samma betingelser som varje produktionssätt, särskilt då en viss form av sammansatthet hos produktionsförhållandena, för korrespondensen mellan den samhällელი praktikens olika nivåer (jag skall försöka ange vilka). Analysen av reproduktionen visar, att om vi kan formulera begreppet för de produktionssätt som hör till övergångsperioderna mellan två produktionssätt, upphör samtidigt produktionssätten att vara upphängda i en obestämd tid (på en obestämd plats): problemet om deras lokalisering löses, om vi teoretiskt kan förklara hur de följer på varandra, dvs. om vi i deras begrepp kan få kunskap om successionens olika moment.

Men å andra sidan (slutsats nr 2) kan inte övergången från ett produktionssätt till ett annat, t. ex. övergången från kapitalism till socialism, bestå i en omvandling av strukturen genom själva dess funktionssätt, dvs. utan att där är någon övergång från kvantitet till kvalitet. Denna slutsats är ett resultat av det jag sade om den dubbla innebörd, vari termen ”produktion” skall uppfattas i analysen av reproduktionen (produktion av ting och ”produktion” av samhällელი förhållanden). Säger man att strukturen kan omvandlas i själva sitt funktionssätt, identifierar man två rörelser som uppenbart inte kan analyseras på samma sätt i förhållande till strukturen: å ena sidan själva funktionssättet hos strukturen, som i det kapitalistiska produktionssättet antar ackumulationslagens säregna form; denna rörelse är underordnad strukturen, *den är endast möjlig om strukturen är permanent*; i det kapitalistiska produktionssättet sammanfaller den med den ”eviga” reproduktionen av de kapitalistiska samhällელი förhållandena.

Upplösningrörelsen, däremot, är inte underkastad samma "förutsättningar" i sitt begrepp, det är uppenbart en rörelse av ett fullständigt olikartat slag, eftersom *den tar strukturen som ett föremål för omvandling*. Denna begreppsliga skillnad visar, att här, där en "dialektisk logik" säkert skulle lösa problemet – här håller sig Marx envist till ickedialektiska logiska principer (icke-hegelianskt-dialektiska, naturligtvis): det, varom vi har insett att det till sitt väsen är skilt, kan icke bli en och samma process. Mer allmänt: *begreppet för övergången* (från ett produktionssätt till ett annat) *kan aldrig bli en övergång för begreppet* (en övergång till ett annat begrepp än sig själv genom en inre differentiering).

Vi har dock en text av Marx där han framställer omvandlingen av produktionsförhållandena som en dialektisk process där negationen negeras. Det är Den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens (bok 1, kap. 24: 7, I: 669 ff. Bohman). I ett enda schema sammanförs här Marx' analys av ursprunget till det kapitalistiska produktionssättet ("den ursprungliga ackumulationen"), dess säregna ackumulationsrörelse och dess mål, som Marx här kallar dess "tendens" med samma innebörd som i bok 3. Jag blir tvungen att ta vart och ett av dessa moment för sig, i enlighet med den analys som Marx ägnar dem i Kapitalet. Men först skall jag visa vilken märklig form som den här texten har: redan det bestämmer vissa slutsatser.

I princip implicerar det resonemang, som Marx här driver, att *de två övergångarna är av samma natur*. Övergång 1: från individuellt privat ägande av produktionsmedlen, grundat på det personliga arbetet (många små-ägare), till privat kapitalistiskt ägande av produktionsmedlen, grundat på exploatering av andras arbete (några få stor-ägare). Den första övergången och den första exproprieringen. Övergång nr 2: från kapitalistiskt ägande till individuellt ägande, grundat på "de landvinningar som den kapitalistiska epoken har gjort" (I: 671 Bohman), på samverkan och på gemensamt ägande av alla produktionsmedel, inberäknat jorden. Den andra övergången och den andra exproprieringen.

Dessa två på varandra följande negationer har samma form, vilket implicerar att alla de analyser, som Marx ägnar den ursprungliga ackumulationen å ena sidan (ursprunget), den kapitalistiska produktionens tendens å den andra, dvs. dess historiska öde, i princip är lika. Men som vi skall se uppvisar de *faktiskt* en anmärkningsvärd skillnad i Kapitalet: analysen av den ursprungliga ackumulationen framstår som relativt självständig i förhållande till analysen i egentlig mening av produktionen, ja rentav som en enklav av "beskrivande" historia i ett arbete i ekonomisk teori (om denna motsättning hänvisar jag till föregående framställning av Althusser). Analysen av produktionssättets historiska tendens, däremot, framstår som ett moment av analysen av den kapitalistiska produktionen, som ett utvecklande av strukturens inneboende effekter. Det är denna sista analys som antyder, att (det kapitalistiska) produktionssättet omvandlas "av sig själv" genom sin egen "motsättning", dvs. genom sin struktur.

I avsnittet om den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens förs de två omvandlingarna tillbaka på detta andra slag, vilket är så mycket mer förvånande som texten avslutar analysen av den ursprungliga ackumulationens former. Genom dessa formuleringar framstår också det kapitalistiska produktionssättet som resultatet av strukturens spontana utveckling (evolution): produktionssättet med självständiga småproducenter "frambringa. . . *själv* de materiella medel som tillintetgör det", och som inryms i dess egen motsättning (det utesluter produktionens utveckling) (Kapitalet I: 669 Bohman; min kurs).

Den andra rörelsen:

"denna expropriation fullbordas genom den kapitalistiska produktionens inneboende lagar, genom kapitalets centralisering... Centraliseringen av produktionsmedel och församhålligandet av arbetet når en punkt där produktionsprocessen inte längre rymms innanför det kapitalistiska skalet (Hülle) ... den kapitalistiska produktionen frambringa med en naturlags nödvändighet sin egen negation" (Kapitalet I: 670 f. Bohman).

Som sammanfattning av Marx' analyser av det kapitalistiska produktionssättets bildande och upplösning gör dessa formuleringar sålunda anspråk på att ge själva begreppet för den övergång som vi söker. Vi måste alltså konfrontera dem med just dessa analyser. Men den uppenbara disparata karaktären hos dessa analyser får inte överväga över den enhet som avsnittet om den historiska tendensen postulerar genom formerna av "negationens negation": tvärtom måste den reduceras för att det skall gå att formulera begreppet för övergången. (Det gäller naturligtvis inte att hävda, att alla övergångar från ett produktionssätt till ett annat har samma begrepp: begreppet är i varje enskilt fall specificerat, liksom begreppet för produktionssättet självt. Men liksom alla historiska produktionssätt har framträtt som kombinationsformer av samma natur, måste de historiska övergångarna ha begrepp *av samma teoretiska natur*. Det är detta som den föregående texten implicerar, även om den dessutom antyder, att denna natur är den som kännetecknar ett inre, dialektiskt övervinnande.) Låt oss alltså ta upp övergångarna" en i sänder.

1. Den ursprungliga ackumulationen: en förhistoria

De kapitel som Marx ägnar åt "det som kallas den ursprungliga ackumulationen (die sogenannte ursprüngliche Akkumulation)" framträder som lösningen på ett problem som uppstår vid studiet av reproduktionen (den kapitalistiska ackumulationen), och som för tillfället har lämnats åt sidan. Kapitalets ackumulationsrörelse är endast möjlig därför att det existerar ett mervärde som går att kapitalisera. Detta mervärde kan självt bara vara resultatet av en tidigare produktionsprocess, och så vidare, tycks det, i oändlighet. Under givna tekniska betingelser är emellertid minimistorleken på den värdesumma som är avsedd att fungera som kapital samt dennas uppdelning i variabelt kapital och konstant – de är också givna, och de utgör betingelserna för varje utvinning av mervärde. Produktionen av detta ursprungliga kapital utgör alltså en tröskel, och överskridandet av denna tröskel kan rätt och slätt bara förklaras som ett utslag av lagen för kapitalistisk ackumulation.

Men i verkligheten gäller det inte bara måttet på en värdesumma. Reproduktionsrörelsen är inte bara det ständiga ursprunget till ett mervärde som går att kapitalisera, den implicerar att de kapitalistiska samhällsliga förhållandena är permanenta, och den är bara möjlig om denna förutsättning är för handen. Frågan om den ursprungliga ackumulationen gäller alltså samtidigt bildandet av de kapitalistiska samhällsliga förhållandena.

Vad som karakteriserar myten om den ursprungliga ackumulationen i den klassiska ekonomin är den *retrospektiva projiceringen* (projiceringen bakåt) av den kapitalistiska produktionens former, och av de former för utbyte och de juridiska former som korresponderar därmed: genom att göra gällande, att den blivande kapitalisten har sparat ihop det ursprungliga minimikapitalet av sin egen arbetsprodukt innan det skickats ut i form av löner och produktionsmedel, ger den klassiska ekonomin en retroaktiv giltighet åt lagarna för utbyte mellan likvärda, och åt lagarna för ägande av produkten, ett ägande som är grundat på det lagliga förfogandet över samtliga produktionsfaktorer. Projiceringen bakåt gäller inte distinktionen mellan nödvändigt arbete och merarbete, inte heller distinktionen mellan lön och profit när det blir tal om en förutsatt individuell produktion (ty dessa distinktioner kan lämpligen tjäna till att skilja ut olika delar av själva produkten också i ickekaptalistiska produktionssätt, också i produktionssätt utan exploatering där dessa delar inte utgör olika klassers revenyer: så gör Marx t. ex. i kapitlet om den kapitalistiska jordröntans uppkomst i bok 3); projiceringen bakåt ligger i den föreställningen att kapitalets bildande och utveckling hör till en unik rörelse som är underkastad allmänna, gemensamma lagar. Grunden för den borgerliga myten om den ursprungliga ackumulationen är alltså (genom en fullständigt omvändbar läsning) det förhållandet, att kapitalet bildas genom den rörelse, som är egen för en privat produktion som potentiellt redan är kapitalistisk, *och* kapitalets självalstring. Men det vore mer precist att säga att kapitalets hela rörelse (ackumulationsrörelsen) på så sätt

framstår som ett *minne*: ett minne av en inledningsperiod, då kapitalisten genom sitt eget arbete och sitt eget sparande har skaffat sig möjligheten att obegränsat tillägna sig produkten av andras merarbete. Detta minne finns inskrivet i form av den borgerliga *äganderätt*, som obegränsat grundar tillägnelsen av arbetsprodukten på det tidigare ägandet av produktionsmedlen.

”Ursprungligen tycktes grundvalen för äganderätten vara ägarens eget arbete. Man miste åtminstone anta, att detta var förhållandet, då alla varuägare var likaberättigade och var och en bara kunde tillägna sig andras varor genom att avyttra sin egen vara, medan denna bara kunde frambringas genom arbete. Äganderätten visar sig nu ur kapitalistens synpunkt vara en rätt att tillägna sig andras obetalda arbete eller dess produkt, och från arbetarens synpunkt vara en spärr som hindrar honom från att tillägna sig sin egen produkt. Skilsmässan mellan egendom och arbete blir den nödvändiga konsekvensen av en lag, som skenbart utgick från att de var identiska” (Kapitalet I: 512 Bohman).

Om vi anlägger den klassiska ekonomins synsätt måste vi samtidigt bevara denna ”tilläggselags” två ansikten: handelsrätten, som är lika för alla (och det hypotetiska personliga arbete som den förutsätter, som den leder till genom sin egen koherens), å ena sidan, och å den andra utbytet utan lika värde å den andra, vilket uttrycker den kapitalistiska ackumulationsprocessens väsen. Det är i dessa två formers ständigt närvarande rum som minnet av produktionssättet är inskrivet, den kontinuerliga närvaron av ett homogent ursprung till den nuvarande processen.

Som vi vet är detta en myt: Marx ägnar sig åt att visa, att det historiskt inte har gått till så där. Samtidigt framträder det som han kallar mytens ”apologetiska” sida, som kommer till uttryck i den eviga karaktären hos kapitalismens ekonomiska kategorier. Jag förutsätter att läsaren har denna studie aktuell för sig, så skall jag peka på dess mycket anmärkningsvärda form.

I studiet av den ”ursprungliga ackumulationen” (vi har behållit detta namn, men nu betecknar det en helt annan process) handlar det samtidigt om *en historia och en förhistoria*. Det gäller en *historia*: man har upptäckt, att den borgerliga teorin om det ursprungliga kapitalet bara var en myt, en retrospektiv konstruktion, och mer precist projiceringen av den nuvarande strukturen, vilken kommer till uttryck i ”lagen om tillägnelsen” och som vilar på produktionens kapitalistiska struktur. Det har alltså visat sig, att det minne som finns inskrivet i denna tillägnelselag var helt och hållet fiktivt: att det i form av ett förflutet uttryckte en aktuell situation, och att denna situations verkliga förflutna hade en annan form som var fullständigt annorlunda och krävde en analys. Studiet av den ursprungliga ackumulationen utgörs just av detta: minnet ersätts av historien. En *förhistoria*: detta studium visar oss, att vid kapitalets rötter finns en annan värld. Kunskapen om kapitalets utvecklingslagar har vi inte någon nytta av här, ty det gäller en fullständigt annorlunda process som inte är underkastad samma betingelser. På så sätt visar det sig en fullständig brytning, vilken återspeglas i teorin, mellan historien om kapitalets bildande (bildandet av de kapitalistiska samhälleliga förhållandena) och själva kapitalets historia. På så sätt är inte bara den verkliga historien om kapitalismens ursprung skild från *myten* om ursprunget, den är samtidigt också skild till sina betingelser och förklaringsprinciper från det som framstod för oss som kapitalets *historia*, den är en förhistoria, dvs. en historia om en annan epok.

Men dessa bestämmningar är i sin tur alls icke vaga eller mystiska för oss, eftersom vi vet att en annan epok just precis är *ett annat produktionssätt*. Låt oss kalla det för feodalt produktionssätt, för att följa Marx' analys men utan att därför slå fast någon lag om någon nödvändig eller unik ordningsföljd för produktionssätten något som ingenting i begreppet ”produktionssätt” ger oss rätt att så där omedelbart slå fast, om dess natur verkligen har karaktären av en varierad kombination. Att i historien om kapitalets ursprung känna igen en verklig förhistoria är alltså (som vi ser) att samtidigt ställa problemet om förhållandet mellan

denna förhistoria och historien om det feodala produktionssättet, vilket – liksom det kapitalistiska produktionssättet – kan bli föremål för kunskap genom begreppet för dess struktur. Med andra ord: vi måste fråga oss om denna förhistoria är identisk med det feodala produktionssättets historia, om den hänger ihop med denna eller om den rentav är helt skild från den. Samtliga betingelser för detta problem sammanfattar Marx så här:

”Kapitalsystemet förutsätter att arbetarna skiljs från ägandet av förutsättningarna att förverkliga arbetet. Så snart den kapitalistiska produktionen väl har kommit på fötterna, bevarar den inte bara denna klyfta utan reproducerar den också i ständigt ökad omfattning. Men liksom denna klyfta, denna skilsmässa är grundvalen för det kapitalistiska systemet, kan detta system inte upprättas utan den. För att detta system skall komma till krävs det alltså – åtminstone till en del – att produktionsmedlen redan utan vidare har ryckts från producenterna, vilka använde dem till att förverkliga sitt eget arbete, och det förutsätter att de redan innehades av varuproducenterna som använde dem till att spekulera i andras arbete.”²⁴ Den s. k. ursprungliga ackumulationen är alltså ingenting annat än *den historiska skilsmässoprocessen* mellan producent och produktionsmedel. Den framstår som 'ursprunglig' därför att den utgör kapitalets och det kapitalistiska produktionssättets förhistoria.

Det kapitalistiska samhällets ekonomiska struktur har framgått ur den feodala samhällsordningen. Feodalsamhällets upplösning frigjorde det kapitalistiska samhällets element” (Kapitalet I: 629 Bohman; min kurs.).

Marx har tagit upp det här problemet flera gånger i texter där han använder samma metod. Dessa texter måste sammanställas för att man skall kunna analysera deras innehåll: i Kapitalet gäller det, förutom kap. 24 (Den så kallade ursprungliga ackumulationen, I: 628 ff. Bohman), kapitlen i bok 3 om köpmanskapitalets historia (kap. 23, III: 290 Sandler), om förkapitalismen (kap. 36, III: 564 Sandler) och om den kapitalistiska jordröntans uppkomst (kap. 47, III: 737 Sandler). Vi skall se att denna utspridning inte är slumpmässig. Marx kallar själv kapitlet om den s. k. ursprungliga ackumulationen (bok 1, kap. 24) för en ”skiss” (I: 630 Bohman, ej i den tyska och svenska uppl.), men vi kan gå till olika manuskript där Marx förbereder sin behandling av detta ämne, särskilt då den anförda texten Formen i Grundrisse.

Alla dessa studier har en gemensam form: de är *retrospektiva*. Men detta i en mening som måste preciseras, eftersom vi just har kritiserat den form av projicering bakåt som vi mötte i den borgerliga myten om den ursprungliga ackumulationen. I den föregående texten är det mycket tydligt, att studiet av den ursprungliga ackumulationen just har de element, som har urskilts genom analysen av den kapitalistiska strukturen – att studiet har dessa element som ledtråd. Dessa element sammanförs här under rubriken ”radikal skilsmässa mellan arbetaren och produktionsmedlen”. Analysen är alltså retrospektiv, inte så att den projicerar själva den kapitalistiska strukturen bakåt och förutsätter just det som skulle förklaras, utan därför att den är beroende av kunskapen om *resultatet* av denna rörelse. Det är på denna förutsättning den kan undkomma empirismen, uppräknningen av de händelser som (helt enkelt) kommer före kapitalismens utveckling: den kommer undan vulgärbeskrivningen genom att utgå från de relationer som är essentiella för en struktur, men denna struktur är den ”nuvarande” (aktuella) strukturen (jag borde säga: strukturen hos det kapitalistiska systemet i dess aktuella nyttjandeform). Analysen av den ursprungliga ackumulationen är alltså i strikt mening bara *genealogin till de element som utgör det kapitalistiska produktionssättets struktur*. Denna rörelse är särskilt tydlig i uppbyggnaden av Formen, där Marx använder två begrepp: begreppet det kapitalistiska produktionssättets *förutsättningar* (Voraussetzungen), vilka

²⁴ De två sista meningarna från den franska översättningen. Tyska upplagan (och Bohman) har i stället: Den process som kapitalförhållandet skapar kan alltså inte vara något annat än skilsmässoprocessen mellan arbetaren och ägandet av hans arbetsbetingelser, en process som dels förvandlar de samhälleliga existens- och produktionsmedlen till kapital, dels förvandlar de omedelbara producenterna till lönearbetare. Ö. a.

tänkes med utgångspunkt i dess struktur, och begreppet de *historiska betingelserna* (historische Bedingungen), under vilka dessa förutsättningar är uppfyllda. Den uppskissade historien om de olika produktionssätten är i denna text inte så mycket en verklig historia om deras successionsordning och omvandling som en historisk *pejling* av de vägar, på vilka skilsmässan mellan arbetare och hans produktionsmedel har fullbordats liksom kapitalets upprättande som disponibel värdesumma.

Analysen av den ursprungliga ackumulationen är härigenom en fragmentarisk undersökning: genealogin utförs icke utifrån ett totalresultat, utan distributivt, element för element. I synnerhet är det två ting som analysen skärskådar separat från varandra: bildandet av de två huvudelement som kommer in i den kapitalistiska strukturen: den "frie" arbetaren (historien om skilsmässan mellan arbetaren och hans produktionsmedel) och kapitalet (historien om ockret, handelskapitalet etc.). Under dessa omständigheter sammanfaller inte analysen av den ursprungliga ackumulationen och kan aldrig sammanfalla med historien om det eller de tidigare produktionssättet/en som är föremål för kunskap genom dess/deras struktur. Den oupplösliga enheten, som de två elementen äger i den kapitalistiska strukturen, undertrycks i analysen, och den ersätts inte av någon liknande enhet som hör till det tidigare produktionssättet. Det är därför som Marx skriver: "Det kapitalistiska samhällets ekonomiska struktur har framgått ur den feodala samhällsordningen. *Feodalsamhällets upplösning har frigjort det kapitalistiska samhällets element*" (I: 629 Bohman; min kurs.). Det enas upplösning, dvs. den nödvändiga utvecklingen av dess struktur, är inte identisk med upprättandet av det andra i dess begrepp: i stället för att tänkas på strukturernas nivå tänkes övergången på elementens nivå. Denna form förklarar varför vi inte har att göra med en verklig historia i teoretisk mening (eftersom en sådan historia (som vi vet) inte kan åstadkommas annat än om man tänker elementens avhängighet i förhållande till en struktur), men den är också den förutsättning som gör det möjligt för oss att upptäcka ett mycket viktigt faktum: den relativa självständighet som tillkommer bildandet av de olika elementen i den kapitalistiska strukturen, och *de skilda historiska vägar* som leder fram till detta bildande.

De två element, som är nödvändiga för upprättandet av den kapitalistiska produktionens struktur, har vart och ett sin relativt självständiga historia. I Formen går Marx igenom historien om skilsmässan mellan arbetare och produktionsmedel och skriver så:

"Å ena sidan är nu detta de historiska förutsättningarna för att arbetaren skall kunna finnas som fri arbetare, som arbetsförmåga (Arbeitsvermögen) utan objektivitet, som rent subjektiv arbetsförmåga i förhållande till de objektiva betingelserna för produktionen som hans *ickeegendom*, som *främmande egendom*, som ett *värde* som existerar för sig, som kapital. Men å andra sidan ställs frågan vilka betingelser som är nödvändiga för att han skall finna ett *kapital mot sig själv*" (Formen, s. 397 f.).²⁵

Mer exakt uttryckt: för att han skall finna ett kapital inför sig i form av *penning*-kapital. Marx går så över till historien om det andra elementets upprättande: kapitalet i form av penningkapital. Denna andra genealogi upprepas i Kapitalet efter de kapitel som ägnas handelskapitalet (bok 3, kap. 19) resp. det räntebärande kapitalet (bok 3, kap. 21), dvs. när de element som är nödvändiga för att upprätta denna genealogi har analyserats inom den kapitalistiska strukturen. Historien om skilsmässan mellan arbetare och produktionsmedel ger oss inte penningkapitalet ("När vi nu har skildrat de våldsmetoder som frambragte de fågelfria proletärerna... uppstår frågan: varifrån kommer då ursprungligen kapitalisterna? Ty exproprieringen av lantbefolkningen skapar ju i första hand bara storgodsägare"; Kapitalet I:

²⁵ Parallelliteten i den tyska texten är svår att bibehålla i översättningen: först talas om betingelserna för att arbetaren skall förefinnas (gefunden wird) som fri arbetare etc. *inför* betingelserna för kapitalet (den Bedingungen... *gegenüber*), sedan talas det om betingelserna för att arbetaren skall finna ett kapital *inför* sig själv (sich *gegenüber* findet). Ö. a

653 Bohman); och historien om penningkapitalet ger oss å andra sidan inte den ”frie” arbetaren (Marx påpekar detta två gånger, på tal om handelskapitalet (Kapitalet III: 290 ff. Sandler) och på tal om bankkapitalet (III: 579 Sandler)); och i *Formen* skriver han: ”Men den blotta existensen av penningförmögenhet och rentav dess vinnande av någon sorts supremacy (herravälde) är på intet sätt tillräckligt för att denna *upplösning i kapital* skall äga rum. Varom icke hade det gamla Rom, Byzans etc. slutat sin historia med fritt arbete och kapital, eller snarare börjat en ny historia. Också där stod upplösningen av de gamla egendomsförhållandena i förbund med penningförmögenhetens, handelns etc. utveckling. Men i stället för att leda till industri ledde denna upplösning i själva verket till landsbygdens dominans över staden ... Den ursprungliga kapitalbildningen (Urbildung) går helt enkelt så till, att det värde, som existerar som penningförmögenhet, genom det gamla produktionssättets upplösning blir i stånd att *dels* köpa de objektiva arbetsbetingelserna, *dels* mot pengar byta till sig levande arbete av de arbetare som blivit fria. *Alla dessa moment finns givna* (sind vorhanden); *själva deras skilsmässa är en historisk process, en upplösningsprocess, och det är denna process som gör det möjligt för pengarna att förvandlas till kapital*” (*Formen*, s.405 f.; sista kursiveringen min).

Eller med andra ord: de element, som den kapitalistiska strukturen kombinerar, har olika och oberoende ursprung. Det är icke en och samma rörelse som skapar fria arbetare och rörliga förmögenheter. I de exempel, som Marx analyserar, framstår tvärtom bildandet av fria arbetare huvudsakligen i form av omvandlingar av de agrara strukturerna, medan bildandet av förmögenheter är en produkt av handels- och bank-kapitalet, vars rörelse äger rum utanför dessa strukturer, ”marginellt” eller i ”samhällets porer”.

När alltså den enhet, som den kapitalistiska strukturen har, väl en gång är upprättad så återfinns den inte bakom densamma. Just när studiet av produktionssättets historia tar formen av en genealogi, dvs. när den explicit och strikt avser att vara beroende – *i själva den fråga som den ställer* – av den upprättade strukturens element, och avser att göra sig beroende av bestämmandet av dessa element (ett bestämmande som kräver att strukturen är föremål för kunskap såsom sådan i dess sammansatta enhet), ja, just då kan förhistorien aldrig bli bara en enkel projektion bakåt av strukturen. Härför räcker det med att det har ägt rum ett möte mellan elementen och det historiska fältet, och att detta möte har blivit föremål för strikt tänkande – ett möte, alltså, mellan dessa element, vilka bestäms med utgångspunkt i resultatet av deras sammanföring, och det historiska fält, inom vilket deras egen historia måste tänkas, en historia som *i sitt begrepp* inte har någonting att göra med detta resultat, eftersom det definieras av strukturen hos ett annat produktionssätt. På detta historiska fält (som upprättats av det tidigare produktionssättet) är de element, vilkas genealogi man söker, bara ”marginella”, dvs. de är *icke bestämmande*. Att produktionssätten upprättas som kombinationsvariationer innebär också att de ändrar om på avhängighetsförhållandena, att de i strukturen (som är teorins föremål) förflyttar vissa element från en dominerande plats till en historiskt underordnad plats. Jag påstår inte att problematiken i denna form skulle vara fullständig, att den leder oss ända fram till en lösning: men det är åtminstone på det här sättet som vi kan frilägga den på det sätt, varpå Marx analyserar den ursprungliga ackumulationen och explicit stänger till alla de ideologiska vägarna.

Men redan här kan vi föra in en annan konsekvens: den konsekvensen att analysen av den ursprungliga ackumulationen i dess genealogiska form är likvärdig med ett grundläggande karaktistikum hos den process, vari strukturen bildas: det faktum att de historiska vägarna varpå strukturens element upprättas är *skilda*, de vägar som leder fram till att de slutligen kan föras ihop och bilda denna struktur (ett produktionssätts struktur) genom att gå in i dess beroende och *bli dess effekter* (på så sätt blir köpmans- och bankkapitalets former former av kapitalet i strikt mening bara på den ”nya bas” som det kapitalistiska produktionssättet utgör,

se Kapitalet III: 290 ff., III: 579 Sandler). Eller för att ta upp de termer som nämndes tidigare: en och samma uppsättning av *förutsättningar* svarar mot flera olika serier av *historiska betingelser*. Här kommer vi in på en punkt som är så mycket viktigare som Marx' analyser i första boken i Kapitalet hade kunnat ge upphov till missuppfattningar, alla försiktighetsmått till trots: dessa analyser är uttryckligen analyser av *vissa* former, vissa "metoder" bland andra för den ursprungliga ackumulationen: Marx har påträffat dem i Västeuropas, särskilt Englands historia. Marx har förklarat detta mycket tydligt i ett brev till Vera Zasulitj den 8 mars 1881 (MEW 35, s.166 f.; man bör läsa de olika utkastet till detta brev). Strukturen upprättas alltså genom en mångfald olika processer som *alla utmynnar i samma resultat*; deras säregna karaktär beror i varje särskilt fall på strukturen hos det historiska fält där de är inplacerade, dvs. på strukturen hos det existerande produktionssättet. Man kan relatera de ursprungliga ackumulations-"metoder", som Marx har beskrivit med engelska förhållanden som exempel, till de specifika karaktärsdragen hos det produktionssätt som för tillfället är det förhärskande (det feodala), och särskilt då det systematiska utnyttjandet av en utomekonomisk makt (juridisk, politisk, militär), om vilken jag tidigare i korthet har erinrat hur den grundades på den specifika karaktären hos det feodala produktionssättet. Mer allmänt kan man säga, att resultatet av omvandlingsprocessen beror på den historiska miljöns och det existerande produktionssättets karaktär: Marx visar detta när han analyserar köpmanskapitalet (Kapitalet III: 298 f. Sandler). I Formen beskriver Marx *tre* skilda *former* för hur den fria arbetaren (skilsmässan producent-produktionsmedel) har uppkommit, och dessa tre former bildar tre olika historiska processer, de svarar mot tre specifika äldre ägandeformer, och de betecknas som tre "negationer" av olika form (Formen, s.398 f.). Längre fram (denna uppräkningsupprepas i Kapitalet) beskriver han likaså tre skilda former för hur penningkapitalet har bildats (dessa former har förstås ingen en-entydig relation till de tidigare tre): "Här sker alltså en trefaldig övergång: *för det första* blir köpmannen direkt industriell; detta är fallet med de på handel grundade industrierna, särskilt då lyxindustrierna som köpmännen inför från utlandet tillsammans med råmaterialet och arbetarna (som skedde på 1400-talet i Italien då sådan införsel skedde från Konstantinopel). *För det andra* gör köpmannen småmästarna till sina mellanled (middlemen), eller också köper han direkt från den självständiga producenten; nominellt låter han honom förbli självständig och låter hans produktionssätt vara oförändrat. *För det tredje* blir den industrielle köpman och producerar direkt i stor skala för handeln" (Kapitalet III: 302 Sandler). (Härtill skall läggas de former av ocker som utgör det räntebärande kapitalets förhistoria och bildar en av de processer vari kapitalet bildas.)

Den relativa självständighet och den skiftande historiska karaktär som tillkommer kapitalets bildningsprocesser sammanfattar Marx med ett ord: strukturens bildande är ett "fynd". Det kapitalistiska produktionssättet bildas genom att det "finner" (vorfunden) alla de element bildade, som genom att kombineras skapar dess struktur (Formen). Detta fynd innebär naturligtvis ingenting slumpartat: det betyder att det kapitalistiska produktionssättets bildning är fullständigt likgiltigt för ursprunget till och uppkomsten av de element som den behöver och som den "finner" och "kombinerar". På så sätt blir det resonemang, vars rörelse jag har följt, omöjlig slutet som en cirkel: mellan genealogi och genes finns inget direkt förhållande. I stället för att föra ihop strukturen och historien om dess bildande *skiljer* genealogin resultatet från dess förhistoria. Det är inte den gamla strukturen som har omvandlat sig av sig själv, tvärtom har den själv i egentlig mening "gått under" ("i stort går skräväsandet, mästare och gesäll under där kapitalist och arbetare kommer fram"; Formen, s. 405).

Analysen av den ursprungliga ackumulationen ställer oss således inför en fullständig *avsaknad av minne*, som kännetecknar historien (ty minnet är bara avspeglingen av historien på vissa på förhand bestämda platser – ideologin, t.o.m. juridiken – och som sådan allt annat än pålitligt).

2. Produktionssättets tendens och motsättning

Jag lämnar här denna analys av den ursprungliga ackumulationen – som vi inte har dragit alla konsekvenserna av – och går över att studera det andra momentet, det kapitalistiska produktionssättets upplösning (som här får tjäna som exempel). Denna andra analys rymmer allt som Marx för fram om det kapitalistiska produktionssättets historiska *tendens*, den rörelse som är egen för dess *motsättning*, utvecklingen av de *antagonismer* som finns implicerade i dess strukturs nödvändighet, samt vad man kan finna av krav på en ny organisation av den samhällseliga produktionen. Även om det är riktigt (som jag har sagt) att dessa två analyser i *princip* (en droit) har ett objekt av samma natur (övergången från ett produktionssätt till ett annat) – en identitet ifråga om objektet, såsom avsnittet om det kapitalistiska produktionssättets historiska tendens (Kapitalet I: 669 ff. Bohman) tydligt klargör – så är det inte mindre uppenbart att Marx behandlar dem olika. Skillnaden gäller inte bara det litterära utförandet (å ena sidan – när det gäller den ursprungliga ackumulationen – en historisk undersökning som är ganska vidsträckt och detaljerad, men är skild från framställningen i stort och skenbart mindre systematisk; å andra sidan – kapitalismens upplösning – enkla iakttagelser som dock är formulerade i allmänna termer, vilka är organiskt förbundna med analysen av det kapitalistiska produktionssättet); den uttrycker två teoretiska situationer som kompletterar varandra: å *ena sidan* har vi bestämt de element vilkas genealogi måste uppspåras, men i dess begrepp äger vi inte kunskap om det historiska fält som är deras teater (det tidigare produktionssättets struktur); å *andra sidan* har vi kunskapen om detta historiska fält (själva det kapitalistiska produktionssättet) och bara om det. Innan vi formulerar en fullständig problematik måste vi alltså göra en andra preliminär läsning. Först och främst kan vi upprätta en strikt teoretisk ekvivalens mellan flera av de ”rörelser” som Marx har analyserat på det samhällseliga totalkapitalets nivå: kapitalets koncentration (koncentrationen av *ägandet* av produktionsmedlen), församhälleligandet av produktivkrafterna (genom att vetenskapen tillämpas och samverkan utvecklas), utvidgningen av de kapitalistiska samhällseliga förhållandena till samtliga produktionsgrenar och bildandet av en världsmarknad, upprättandet av en industriell reservarmé (den relativa överbefolkningen), profitkvotens tendentiella fall. Den kapitalistiska ackumulationens ”historiska tendens” är i princip identisk med den ”tendentiella lag” som analyseras i bok 3 och där kallas ”den kapitalistiska produktionens verkliga tendens”, varom Marx skriver:

”Den allmänna profitkvotens progressivt sjunkande tendens är alltså bara ett för det kapitalistiska produktionssättet eget uttryck för den fortskridande utvecklingen av arbetets samhällseliga produktivkraft. Därmed inte sagt att profitkvoten inte kan sjunka tillfälligt av andra orsaker, men utifrån det kapitalistiska produktionssättets väsen är det bevisat, att produktionssättets utveckling medför som en självklar nödvändighet att den allmänna genomsnittskvoten för mervärdet måste uttrycka sig i en fallande allmän profitkvot” (Kapitalet III: 183 Sandler).

Den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens är i själva verket bara den omedelbara effekten av ökningen av kapitalets organiska sammansättning, av en ökning av det konstanta kapital som läggs ut på produktionsmedel i förhållande till det variabla kapital som läggs ut på arbetskraft, vilket uttrycker den rörelse som är egen för ackumulationen. Att alla dessa rörelser teoretiskt är ekvivalenta innebär alltså, att de är olika uttryck för en och samma tendens, och att de är åtskilda och framställda var för sig av skäl som bara har att göra med *framställningssättet* (demonstrations-sättet) i Kapitalet. Men att de är åtskilda uttrycker inte någon ordningsföljd: ur *begreppssystemets* synpunkt gäller det en och samma rörelse hos analysen av strukturen.

Denna rörelse är den som Marx kallar *utvecklingen av den motsättning* som är egen för det kapitalistiska produktionssättet. Först definieras denna motsättning mycket allmänt som ”motsättning” mellan produktivkrafternas församhälleligande (vilket bestämmer deras

utveckling i det kapitalistiska produktionssättet) och produktionsförhållandenas karaktär (privat ägande av produktionsmedlen); sedan specificeras den *i de former som är egna för det kapitalistiska produktionssättet* som en motsättning mellan ökningen av *mängden* av producerade värden, alltså profit, och minskningen av profit-kvoten. Profitjakten är i det kapitalistiska produktionssättet den enda motorn för produktionens utveckling.

Men vilken rörelse är det det rör sig om här? Det verkar som vi skulle kunna definiera den som systemets *dynamik*, medan analysen av den sammansatta kombination, som utgör produktionssättets struktur, fyllde funktionen av en *statik*. Detta begreppspar gör det faktiskt möjligt att göra reda för rörelsen i den mån den uteslutande beror av inre relationer inom strukturen, i den mån den är en *effekt* av denna struktur, dvs. *dess existens i tiden*. Kunskapen om denna rörelse implicerar inget annat begrepp än begreppet produktion och reproduktion i den form som är egen för det historiska produktionssättet det gäller. Sålunda är ”motsättningen” ingenting annat än själva strukturen, den är, som Marx säger, ”immanent” i den: men omvänt innefattar motsättningen av sig själv dynamik: den framstår som motsättning, dvs. den producerar bara motsägelsefulla effekter i strukturens tidsliga existens. Det är alltså alldeles riktigt att säga, som Marx också gör, att motsättningen ”utvecklas” i kapitalismens historiska rörelse.

Den fråga som vi skall ta itu med kan kanske formuleras så här: är strukturens dynamik samtidigt – i en och samma ”tid” – *dess historia*? Med andra ord: är denna rörelse samtidigt en rörelse *mot* kapitalismens *historiska framtid* (och mer allmänt: mot det ifrågavarande produktionssättets framtid, eftersom varje produktionssätt har sin särskilda ”motsättning”, dvs. sitt ”egna sätt att uttrycka den fortskridande utvecklingen av arbetets samhälleliga produktivkraft”)? Och eftersom statikens förhållande till dynamiken ger oss rätt att göra motsättningens utveckling till själva rörelsen i produktionen av strukturens effekter – kan vi också säga att den utgör ”motorn” i dess övervinnande? Den identitet – eller skillnad – som vi söker mellan denna dynamik och denna historia är uppenbarligen *identiteten (skillnaden) mellan begreppen*, och den kan inte låta sig nöja med det ”sammanfall” som en enkel empirisk tidslighet *ipso facto* kan ge: om motsättningens utveckling skrivs in i en ordningsföljds (successions) kronologi, så är den helt enkelt denna historia. Eftersom vi däremot vill konstruera förhållandet mellan två begrepp, bjuder oss Marx' text här att utgå från det mest explicita begreppet (dynamiken i strukturens utveckling) för att gå eller försöka gå mot det andra (dess historiska framtid).

Om vi försöker att mer precist bestämma vad Marx menar med produktionssättets ”motsägelsefyllda”²⁶ natur och med dess ”tendens”, ställs vi genom hans upprepade formuleringar inför problemet om förhållandet mellan strukturen och dess effekter. ”Tendensen” bestäms genom en inskränkning, en förminskning, ett uppskjutande eller en förklädning av verkningssättet. Tendensen är en lag ”vars fullständiga genomförande fördröjs, stoppas upp och försvagas genom motverkande orsaker (entgegenwirkende Ursachen)” (Kapitalet III: 203 Sandler), eller t.o.m. en lag vars effekter (Wirkung, Verwirklichung, Durchführung) upphävs (aufheben, III: 201 Sandler) av motverkande orsaker. Karaktären av tendens framstår alltså först som en brist på lag, men en yttre (*existrinsèque*) brist som förorsakats av hindrande yttre omständigheter som inte beror på den och vilkas ursprung (för tillfället) är oförklarade. De motverkande orsakernas ”yttre” karaktär är tillräckliga för att motivera att deras eget verkningssätt är rent negativt: resultatet av deras ingripande är inte att de *förändrar* själva lagens verkningssätt, arten av dess effekter, utan bara kronologin för deras framkallande; på så sätt leds vi till att helt enkelt definiera tendensen som det som bara förverkligas *i långa loppet*, och orsakerna till förseningen som en uppsättning empiriska omständigheter vilka bara *maskerar* utvecklingsprocessens väsen. ”På så sätt”, skriver Marx,

²⁶ motsägelsefylld som adjektiv till motsättning, i brist på bättre. Ö. a.

”verkar lagen bara som tendens, vars verkan framträder genomgripande bara under vissa omständigheter och i långa perioders förlopp” (III: 208 Sandler).

Men den definitionen är inte tillfredsställande, ty genom sin empiristiska och mekanistiska karaktär går den ut på detsamma som det som Marx kritiserar hos ekonomerna, och särskilt då hos Ricardo: studiet av s. k. ”oberoende” faktorer, därför att man är ur stånd att hitta deras gemensamma ursprung i en strukturs enhet, ett studium som hör till den politiska ekonomins ”exotiska” eller ”vulgära” sida. Definitionen innebär också ett misskännande av det systematiska bruk som Marx gör av termen tendens för att beteckna *själva lagarna* för produktionen eller också lagarna för produktionens rörelse, i den mån denna rörelse beror av dess struktur. I förordet till första upplagan av Kapitalet skrev Marx:

”I och för sig är det här inte fråga om den högre eller lägre utvecklingsgraden av de samhälleliga motsättningar som har sin upprinnelse i den kapitalistiska produktionens naturlagar. Det är fråga om *själva dessa lagar*, om dessa påträngande *tendenser*, som verkar med järnhård nödvändighet (diese mit eherner Notwendigkeit wirkenden und sich durchsetzenden Tendenzen)” (Kapitalet I: 4 Bohman; min kurs.).

Likaså i bok I för att formulera lagen om produktionen av relativt mervärde:

”Här behandlar vi detta allmänna resultat som det vore ett omedelbart resultat och ett omedelbart syfte i varje enskilt fall. Om en enskild kapitalist genom att stegra arbetets produktivkraft förbilligar t. ex. skjortor, föresvävar honom inte nödvändigtvis det syftet att han skall sänka arbetskraftens värde och därmed den nödvändiga arbetstiden pro tanto (för så mycket), men det är bara om han till slut bidrar till detta resultat som han bidrar till den allmänna höjningen av mervärdekvoten. Kapitalets *allmänna och nödvändiga tendenser* (Tendenzen) bör skiljas från dess omedelbara manifestationsformer (Erscheinungsformen).

Hur den kapitalistiska produktionens *inneboende lagar* framträder i kapitalens yttre rörelse, hur de gör sig gällande som konkurrensens tvångslagar och därigenom når fram till den enskilde kapitalistens medvetande som drivande motiv, skall vi inte nu ta upp till undersökning ...” (Kapitalet I: 275 f. Bohman; min kurs.).

Här verkar det som om det som Marx anger som ”tendens” inte är en inskränkning av lagen till följd av yttre omständigheter, vilka med nödvändighet hör till ”skenens” och ”yt”-fenomenens sfär, *utan lagen själv*, oberoende av alla yttre omständigheter. Om Marx' ordval här är strikt kan man mena att det bara är det första skenet som gör att produktionens utvecklingslag (som översätts i profitkvotens fall etc.) ter sig begränsad utåt.

Men om vi undersöker dessa ”omständigheter” en och en, vilka ställer upp hinder för tendensens förverkligande, så ser vi, att de allihopa *antingen* är omedelbara *effekter* av strukturen *eller bestäms* av strukturen, som fastställer gränserna (Grenzen) för variationen av deras effekter. I första gruppen kan man ordna in ökningen av exploateringstakten, värdefallet på det existerande kapitalet, den relativa överbefolkningen och dess lösning i mindre utvecklade produktionsgrenar, utvidgningen av produktionens omfattning (och skapandet av utrikesmarknader); i den andra gruppen hamnar lönesänkningen under lönens värde. Men det egna för alla omständigheterna, som är omedelbara effekter av strukturen, är deras *ambivalens*: ambivalensen är så stor att alla de omständigheter som motverkar lagen samtidigt är de omständigheter som skapar dess effekter:

”Men då samma orsaker som höjer mervärdekvoten (också arbetstidens förlängning är ett resultat av storindustrin) strävar efter att förminska den arbetskraft som används av ett givet kapital, så strävar samma orsaker efter att sänka profitkvoten och göra utvecklingen av denna minskning långsammare” (Kapitalet III: 203 Sandler).

På samma sätt knyts värdesänkningen av det existerande kapitalet till ökningen av arbetets produktivitet, som sänker priset på det konstanta kapitalets element, och förhindrar sålunda att

värdet på det konstanta kapitalet stiger i samma proportion som dess materiella volym, etc. Betraktar man det samhälleliga kapitalet som helhet så gäller det allmänt, att "samma orsaker som framkallar den allmänna profitkvotens fall framkallar motverkningar" (Kapitalet III: 207 Sandler). Denna punkt är av avgörande vikt, ty den ger oss möjlighet att slå fast, att reducerandet av utvecklingslagen till en *tendens* inte är någon bestämning som faller utanför denna lag och bara inverkar på dess effekters kronologi, utan *är en inneboende bestämning i produktionen av dess effekter*. De motverkande orsakernas, dvs. själva lagens effekter, är inte en försening av den kapitalistiska produktionens historiska effekter, utan bestämningen av en rytm som är säregen för produktionen av dessa effekter, en rytm som framträder *negativt* (som "inskränkning" etc.) endast med hänvisning till någonting så ohistoriskt som en "fri", "obegränsad" tillväxt av arbetets produktivkraft (som medför en ökning av kapitalets organiska sammansättning och en sänkning av profitkvoten). Återigen är f. ö. definitionen av det aktionssätt som är eget för strukturen – en definition som innefattar reducerandet av de motverkande orsakernas skenbara "yttre" karaktär – den definitionen är återigen förbunden med betraktandet av det samhälleliga kapitalet såsom "*blott ... en del av totalkapitalet*" (Kapitalet III: 179 Sandler), vilket är den teoretiska grundvalen för bok 1 och första hälften av bok 2; dvs. den är förbunden med betraktandet av kapitalet i den teoretiska "synkroni", som jag talade om apropå *reproduktionen*. Hela det resonemang hos Marx, som gör det möjligt att fastställa existensen av en allmän genomsnittlig profitkvot och dennas nivå – hela det resonemanget vilar på en sådan synkroni (Marx säger *samtidighet*), där det definitionsmässigt är möjligt att summera kapitalen del för del. Om man vore tvungen att fråga sig i vilken proportion produktionsmedlens prisfall icke förhindrar att värdet på det konstanta kapitalet ökar i förhållande till värdet på det motsvarande variabla kapitalet – då skulle det bli omöjligt att ställa upp en sådan lag. Den orena teoretiska ställning, som tillkommer de "orsaker som motverkar" den allmänna profitkvotens fall, avslöjar bara – i vissa formuleringar som jag har anfört – att Marx har svårt att explicit tänka denna "synkroni", i den mån det gäller en *utvecklingslag* för strukturen. Men inte desto mindre sluter han cirkeln, eftersom *det är profitkvotens tendentiella fall som sätter igång kapitalens konkurrens, dvs. den mekanism varigenom det verkligen åstadkommes en kompensation* för profitkvotens utveckling genom den stigande *profitmassan* (Kapitalet III: 225 Sandler). (Samtidigt preciseras och avgränsas platsen för konkurrensen, och Marx håller analysen av denna konkurrens' mekanism skild från analysen av kapitalet i allmänhet, ty den här mekanismen säkrar bara kompensationen utan att bestämma den *nivå* där den upprättas, på samma sätt som när det gäller marknadspriset för en speciell vara.) Strukturens utveckling, enligt en *tendens*, dvs. en lag som inte bara (mekaniskt) innefattar producerandet av effekter, utan producerandet av effekter enligt en särskild rytm, betyder alltså, att *definitionen av den specifika inre tidsart*, som tillkommer strukturen, bör till analysen av själva strukturen.

Då kan vi förstå på vilket sätt tendensen är "motsägelsefull", och då kan vi klara ut den verkliga ställning som tillkommer motsättningen hos Marx. De *termer*, varemellan det råder motsättning, definieras av Marx som *motsägelsefulla effekter av en och samma orsak*:

"När det kapitalistiska produktionssättet går framåt kommer en och samma utveckling av arbetets samhälleliga produktivkraft till uttryck, *dels* i en tendens till fortskridande fall av profitkvoten, *dels* i det faktum att den absoluta massan av tillägnat mervärde (eller profit) växer. På så sätt motsvaras i det hela det variabla kapitalets och profitens relativa minskning av en absolut ökning av bådaddera. *Denna dubbla verkan* (doppelseitige Wirkung) kan – som vi har visat – bara framträda i en tillväxt av totalkapitalet i en snabbare takt än den vari profitkvoten faller ... Att säga, att profitmassan bestäms av två faktorer: dels av profitkvoten och dels av den kapitalmassa som används till denna profitkvot – det är en *ren tautologi*. Att göra gällande, att profitmassan kan växa trots att profitkvoten samtidigt sjunker är bara ett uttryck för denna tautologi, det för oss inte ett steg vidare...

Men om samma orsaker, som får profitkvoten att falla, befordrar ackumulationen, dvs. bildandet av tillskottskapital, och om detta tillskottskapital igångsätter tillskottsarbete och producerar tillskottsmervärde, om å andra sidan blotta faktum att profitkvoten sjunker innefattar det faktum att det konstanta kapitalet och därmed hela det gamla kapitalet har vuxit – då upphör hela den här processen att vara mystisk” (Kapitalet III: 193 f. Sandler; min kurs.).

(Det är uppenbart samma sak att säga att profitkvotens fall bromsas upp genom att produktionsskalan utvidgas (som ovan) och att säga att ackumulations-massan relativt förminskas av profitkvotens fall.) Denna mycket viktiga definition innefattar samtidigt ett förkastande av ett empiristiskt tänkesätt när det gäller motsättningen (ett tänkesätt som Marx knyter till Ricardos namn: Kapitalet III: 217 Sandler) och en avgränsning av dess roll. Den klassiska ekonomins empirism upptäcker bara de motsägande termerna i ”fredlig samexistens”, dvs. den relativa självständighet som tillkommer skilda fenomen, t. ex. på varandra följande utvecklings-”faser”, vilka domineras av den ena eller andra av motstridiga tendenser. Marx, däremot, producerar det teoretiska begreppet för de två motsägande termernas *enhet* (som han också här kallar en ”*kombination*”: ”profitkvotens tendentiella fall är förbunden med (ist verbunden mit) mervärdekvotens tendentiella ökning, dvs. med en ökning av arbetets exploateringsgrad”) – han producerar alltså kunskapen om grundvalen för motsättningen i strukturens natur (dess natur av kapitalistisk produktion). Den klassiska ekonomin resonerar med utgångspunkt i självständiga ”faktorer”, vilkas interaktion ”kan” framkalla det ena eller andra resultatet: hela problemet gäller alltså att mäta dessa variationer och relatera dem empiriskt till andra variationer (sak samma när det gäller priserna och varornas värde, vilket antas bero på variationen av vissa faktorer: löner, genomsnittsprofit osv.). Hos Marx är lagen (eller tendensen) inte *en lag om effekternas variation*, utan *en lag om producerandet* av själva effekterna: den bestämmer dessa effekter med utgångspunkt i de *gränser*, varemellan de kan variera, och vilka inte beror av denna variation (sak samma med lönen, arbetsdagen, priserna och de olika delar av mervärdet som fördelas); *det är enbart dessa gränser som bestäms som effekter av strukturen, och följaktligen kommer de före variationen i stället för att ut göra dess genomsnittsresultat*. Det är genom lagen för dess produktion med utgångspunkt i en och samma orsak som motsättningen här presenteras, och icke i variationen av dess resultat (ackumulationsnivå).

Men denna definition innefattar också avgränsningen av motsättningens roll, dvs. dess *avhängighet* i förhållande till orsaken (till strukturen): motsättningen finns bara mellan effekterna, men orsaken är inte i sig själv uppdelad, den kan inte analyseras i antagonistiska termer. Motsättningen är alltså inte ursprunglig, utan härledd. Effekterna organiseras i en serie av särskilda motsättningar, men den process, vari dessa motsättningar produceras, är på intet sätt motsägelsefull: ökningen av profit-massan (alltså ackumulationsstorleken) och minskningen av dess *kvot* (alltså ackumulationens egen hastighet) är uttryck för en enda ökningsrörelse av den mängd produktionsmedel som sätts i arbete av kapitalet. Det är därför som man bara ser *ett sken av en motsättning* i kunskapen om orsaken: ”denna lag”, säger Marx, ”jag menar detta inre och nödvändiga sammanhang mellan två *enbart skenbara motsatser*” (Kapitalet III: 194 Sandler; min kurs.). Det inre och nödvändiga sammanhang som bestämmer lagen för produktionen utesluter den logiska motsägelsen. Ur denna synvinkel är lagens ”dubbla verkan” sålunda bara en ”dubbelsidig lag” (zwieschlächtige Gesetz; Kapitalet III: 189 Sandler). Särskilt anmärkningsvärt är det att Marx här återupptar en term för att uttrycka den härledda och avhängiga karaktären hos motsättningen mellan vissa av strukturens effekter – för att uttrycka detta tar han upp en term som han i början av Kapitalet använde för att beteckna varans falska ”*contradictio in adjecto*” (motsägelse i det tillagda) (”Bytesvärdet förefaller därför som något tillfälligt och helt och hållet relativt, ett inre immanent bytesvärde (valeur intrinsèque) hos varan, alltså som en *contradictio in adjecto*”, Kapitalet I: 32 Bohman; se härom Pierre Macherey, A propos du processus d'exposition du

”Capital”, Lire le Capital, 1 uppl., del 1, s. 233 ff.). *Effekterna* företer en motsättning som är *enkel* (term för term: relativ överbefolkning och relativ överproduktion osv.) och som är *fördelad* på flera motsägande aspekter eller partiella motsättningar, vilka dock inte utgör en överbestämning utan helt enkelt har motsatta effekter på ackumulationsstorleken.

Liksom den orsak som producerar motsättningen inte själv är motsägelsefull, är motsättningens resultat alltid en viss *balans*, också när denna balans uppnås genom förmedling av en *kris*. Sålunda verkar det som om motsättningen har en ställning som är analog med den som konkurrensen har i strukturens rörelse: den bestämmer varken dess tendens eller dess gränser, utan den är ett lokalt och härlett fenomen, vars effekter på förhand finns bestämda i själva strukturen:

”Än gör sig dessa olika inflytelser gällande mer bredvid varandra i rummet, än gör de sig gällande mer efter varandra i tiden; periodiskt leder konflikten mellan motstridiga faktorer till kriser. Kriserna är alltid bara momentana, våldsamma lösningar av de förefintliga motsättningarna, våldsamma eruptioner som för tillfället återupprättar den rubbade balansen... Den periodiska värdeminskningen av det förefintliga kapitalet, som är *ett i det kapitalistiska produktionssättet immanent medel* att försena profitkvotens fall och påskynda ackumulationen av kapitalvärde genom bildning av nykapital, stör de givna förhållanden, vari kapitalets cirkulations- och reproduktionsprocess fullbordas, och därför åtföljs den av plötsliga stockningar och kriser i produktionsprocessen ...

... Den inträdda stockningen i produktionen hade förberett en senare utvidgning av produktionen – inom de kapitalistiska gränserna.

Och så skulle man på nytt löpa cirkeln runt” (Kapitalet III: 218, 224 Sandler; min kurs.).

Det enda resultat, som är inneboende i motsättningen och helt och hållet immanent i den ekonomiska strukturen, tenderar alltså inte att övervinna motsättningen, utan att föreviga dess betingelser. Det enda resultatet är det kapitalistiska produktionssättets *cykel*. (Krisen är cyklisk därför att reproduktionen av kapitalet som helhet beror på det fixa kapitalets omslag (jfr Kapitalet II: 150 ff. Sandler), men metaforiskt kan man säga, att krisen manifesterar den cirkel, i vilken hela produktionssättet rör sig i en orörlig rörelse.)

Marx säger också, att krisen gör produktionssättets *skrankor* (Schranken) klara:²⁷

”Den kapitalistiska produktionen strävar beständigt att övervinna dessa sina immanenta skrankor (immanente Schranken), men den övervinner dem bara med medel som på nytt och i väldigare omfattning ställer den inför samma skrankor.

Den sanna skrankan (die wahre Schranke) för den kapitalistiska produktionen är *kapitalet självt*” (Kapitalet III: 219 Sandler; min kurs.).

De ”skrankor”, som produktionssättets rörelse (dess dynamik) strävar mot, är alltså inte en fråga om grader, en fråga om någon *tröskel* som skall uppnås. Om tendensen inte kan överskrida dessa skrankor är det därför att skrankorna finns inuti den och som sådana *aldrig uppnås*: i sin rörelse bär den dem med sig, de sammanfaller med de orsaker som gör den till en ”enkel” tendens, dvs. att de samtidigt är de verkliga betingelserna för sin egen möjlighet. Att det kapitalistiska produktionssättet har inre gränser eller skrankor innebär alltså helt enkelt, att produktionssättet inte är ”produktionssätt i allmänhet”, utan ett *avgränsat* och *bestämt* produktionssätt:

”... det kapitalistiska produktionssättet finner i produktivkrafternas utveckling en skranka, som ingenting har att göra med rikedomens produktion som sådan: och denna egendomliga skranka vitsordar (bezeugt) den begränsade beskaffenheten (Beschränktheit) och den blott historiska

²⁷ Dessa *skrankor* får inte blandas ihop med de *gränser för variationen* (Grenzen), som det tidigare har varit tal om.

övergående karaktären hos det kapitalistiska produktionssättet; vitsordar att det icke är något för rikedomens produktion absolut produktionssätt, utan att det tvärtom på ett visst stadium (auf gewisser Stufe) kommer i konflikt med dess vidare utveckling” (Kapitalet III: 211 Sandler). (Termen rikedom kan överallt uppfattas som synonym med bruksvärde.)

Dessa skrankor är alltså just de skrankor, vilkas effekt vi redan har mött i bestämningen av tendensen: det finns inget produktionssätt av rikedom i sig, det finns alltså bara en bestämd typ av utveckling av produktivkrafterna, vilken är beroende av produktionssättets natur. Ökningen av arbetets produktivitet begränsas av naturen hos produktionsförhållandena, som gör denna ökning till ett medel att skapa relativt mervärde. Å sin sida begränsas frampressandet av mervärde av arbetets produktivitet (inom gränserna för arbetsdagens variation är förhållandet arbete-merarbete i varje ögonblick givet av denna produktivitet). Här möter vi alltså, inte motsättningen, utan *sammansattheten* hos produktionssättet, den sammansatthet som definierades i början av denna framställning som produktionssättets dubbla fogning (”produktivkrafter”, ägandeförhållanden av produktionsmedlen): produktionssättets inre skrankor är ingenting annat än *dess två relationers begränsning av varandra*, dvs. formen för deras ”korrespondens” eller för den ”verkliga underordningen” av produktivkrafterna under produktionsförhållandena.

Men om produktionssättets skrankor eller gränser finns inuti produktionssättet, bestämmer de bara det som de påstår och inte det som de *förnekar* (dvs. – genom idén om ett ”absolut produktionssätt” – möjligheten av alla de andra produktionssätten, vilka har sin egen inre begränsning). Det är bara i denna mening som de implicerar övergången till ett annat produktionssätt (det existerande produktionssättets historiska och övergående karaktär): de anger nödvändigheten av ett slut och av ett annat produktionssätt, vars avgränsning de inte alls inrymmer; och eftersom gränserna består i den ”korrespondens”, som fogar de två relationerna inom produktionssättets sammansatta struktur, implicerar den rörelse, vari dessa gränser undertrycks, undertryckandet av korrespondensen.

Men det verkar också som om omvandlingen av gränserna inte bara hör till dynamikens tid. Om de effekter, som finns inuti produktionens struktur, inte av sig själva upprättar något som helst ifrågasättande av gränserna (t. ex. krisen, som är ”den mekanism, varigenom den kapitalistiska produktionen spontant skingrar de hinder som den ibland skapar”), kan de vara *en av betingelserna* (den ”materiella basen”) för ett *annat resultat*, som är yttre i förhållande till produktionsstrukturen: det är detta andra resultat som Marx antyder i ytterkanten av sin framställning när han visar, att produktionsrörelsen, genom koncentrationen av produktionen och genom ökningen av proletariatet, producerar en av betingelserna för den särskilda form som klasskampen antar i det kapitalistiska samhället. Men analysen av denna kamp och av de politiska samhälleliga förhållanden, som den implicerar, ingår inte i undersökningen av produktionsstrukturen. Analysen av gränsernas omvandling kräver alltså en teori om den ekonomiska strukturens och klasskampens olika tider och om deras fogning i samhällsstrukturen. Förståelsen av hur de kan fogas eller knytas samman i den enhet, som en *situation* (*conjuncture*) utgör (t. ex. hur krisen [om andra betingelser är hopade] kan vara anledning till en [revolutionär] omvandling av produktionsstrukturen) är beroende av en sådan teori, som Louis Althusser nyligen har visat (se kapitlet Motsättning och överbestämning i För Marx, s.89 ff.).

3. Dynamik och historia

De föregående analyserna utgör olika moment, moment som än så länge inte är förenade, av den problematik, inom vilken det är möjligt att teoretiskt tänka övergången från ett produktionssätt till ett annat. Möjligt att verkligen *sammanfoga* denna problematik, dvs. möjligt att producera *enheten* hos de frågor, som skall besvaras, blir det bara om man lyckas lokalisera de hittills framförda begreppen i förhållande till varandra (begreppen historia,

genealogi, synkroni – diakroni, dynamik, tendens) och särskiljande definiera deras egna objekt.

Så länge dessa begrepp (som till stor del fortfarande är beskrivande) inte är sammanfogade framstår de som lika många begreppsbildningar av den *historiska tiden*. I en tidigare framställning har Althusser visat, att i hela historieteorin (såväl den vetenskapliga som den ideologiska) har det funnits en sträng och nödvändig korrelation mellan strukturen hos det *historiebegrepp*, som är eget för denna teori (en struktur som själv är beroende av strukturen hos begreppet för den samhälleliga *totalitet*, som är eget för denna teori) å ena sidan, och å den andra *begreppet för den tidsart*, i vilken denna historieteori tänker de ”förändringar”, ”rörelser”, ”händelser” eller, mer allmänt, de fenomen som hör till dess objekt. Att denna teori för det mesta är frånvarande såsom sådan, att den avspeglas i form av icketeori, dvs. som *empirism*, motsäger inte påståendet. Tidsstrukturen är då helt enkelt den tidsstruktur som den förhärskande ideologin tillhandahåller, och man reflekterar aldrig över dess funktion som förutsättning. Vi har t.o.m. sett, att hos Hegel är det så att strukturen hos den historiska tidsarten (vilken ur systemfogningens synpunkt är avhängig av den enkla och uttryckande strukturen hos den hegelianska totaliteten) enbart för sin del återupptar *själva formen* för den ideologiska empiristiska tidsuppfattningen, och ger denna dess begrepp och dess teoretiska grundval.

På samma sätt har vi sett, att formen på denna tid inte bara var den kontinuerliga lineariteten, utan (följdriktigt) dess *unika karaktär*. Det är därför att tiden är *unik* som dess närvaro har en struktur av samtidighet, och det är därför som alla de moment, om vilka kan man fastställa att de är kronologiskt samtidiga, också med nödvändighet måste bestämmas som moment av en och samma aktuella helhet och tillhöra en och samma historia. Här skall påpekas, att i denna ideologiska uppfattning går man från den form, som är egen för tiden, till bestämmandet av de historiska objekten i förhållande till den: denna tids ordning och varaktighet kommer hela tiden *före* varje bestämning av ett fenomen såsom ”sig utvecklande i tiden”, och samtidigt såsom historiskt fenomen. Uppskattningen av den verkliga ordningen och varaktigheten förutsätter visserligen alltid en relation eller en referens till tidsligheten hos ’vissa objekt, men formen för deras möjlighet är alltid redan given. I verkligheten rör man sig på så sätt i en cirkel, eftersom man har godtagit strukturen hos en tid, som bara är effekten av *antingen* en perception (förnimmelse) *eller* en ideologisk uppfattning av den samhälleliga totaliteten. Men denna rörelse, denna verkliga avhängighet som kommer *före* lokaliseringen av de ”historiska” fenomenen i tiden, tänkes icke som sådan i den tidsföreställning som tjänar den som förutsättning, och man kan unna sig lyxen att i historiens bestämningar *finna* (i verkligheten: återfinna) den förutsatta strukturen hos denna tid. Det är så det går till när man bestämmer det historiska objektet som *händelse*, en bestämning som också finns närvarande i själva ifrågasättandet av sig själv – närvarande i föreställningen att det *inte bara* finns händelser, dvs. inte bara fenomen av ”kort” varaktighet, utan också ickehändelser, dvs. *långa händelser*, *långa varaktigheter* (som man felaktigt döper till ”strukturer”).

Om vi då erinrar oss den problematik, inom vilken Marx från början tänker sitt teoretiska företag, men som egentligen inte särskilt tillhör honom, *periodiserings*-problematiken, så kan vi därav dra flera slutsatser. Om vi uteslutande ställer problemet om övergången från ett produktionssätt till ett annat inom ramen för denna problematik, är det omöjligt för oss att undkomma den unika, lineära tidens form: vi måste tänka effekterna av varje produktionssätts struktur *och* övergångs fenomenen på jämbördig fot och lokalisera dem i den unika tid, som tjänar som *ram* eller *gemensam stötta* för varje möjlig historisk bestämning. Vi har ingen rätt att uppställa skiljaktigheter av principiell natur eller skiljaktigheter vad gäller metod mellan analyserna av ett produktionssätts effekter och analysen av övergången från ett produktions-sätt till ett annat – analyser som kommer efter varandra eller sammanfaller inom ramen för

denna tid. Och vi kan bara skilja på rörelserna genom bestämningar av denna tids ”struktur”: lång varaktighet, kort varaktighet, kontinuitet, oregelbundenhet osv. Periodiseringens tid är alltså en tid där någon verklig skiljaktighet eller olikartad karaktär icke är möjlig: de tilläggsbestämningar, som *fogas in* i en historisk sekvens, t. ex. i mellanrummet vid övergångarna från ett produktionssätt till ett annat, tillhör samma tid som de, och *rörelsen för deras produktion är gemensam*.

En ytlig läsning av Marx löper f. ö. risken att inte skingra formerna för denna illusion, om den nöjer sig med att ta de olika ”tider”, som finns implicerade i Kapitalets analys, för *lika många beskrivande aspekter eller underordnade bestämningar av tiden i allmänhet*. Då kan man försöka genomföra den grundläggande operation, vars möjlighet finns implicerad i den ideologiska tidsteorin: nämligen *infogandet av olika tider i varandra*. Man kan skriva in de segmenterade tiderna (arbetstid, produktionstid, cirkulationstid) i *cykler* (kapitalets cykliska process); dessa cykler blir själva nödvändigtvis sammansatta cykler, cykel-cykler, på grund av den ojämna omslagshastigheten hos kapitalets olika element, men i sin helhet kan de i sin tur fogas in i den kapitalistiska reproduktionens (ackumulationens) allmänna rörelse, vilken Marx i Sismondis efterföljd beskriver som en *spiral*. Och denna ”spiral” manifesterar slutligen en allmän *tendens*, en inriktning som just är riktningen hos övergången från ett produktionssätt till ett annat, inriktningen hos produktionssättens succession och hos periodiseringen. Med en sådan läsning erbjuder uppenbarligen inte *sammanplockningen* av de olika ”tiderna” och överlappningen av deras former någon som helst principiell svårighet, eftersom möjligheten att göra den redan finns inskriven i den unika karaktären hos den allmänna tiden, vilken tjänar som grund för alla dessa rörelser. De enda svårigheterna blir de som gäller tillämpningen, svårigheterna att bestämma faserna och förutse övergångarna.

Det mest anmärkningsvärda med en sådan läsning – och läsaren skall finna, att den läsningen inte bara är mitt eget påhitt för att ha något att polemisera emot – är att den med nödvändighet implicerar, att varje tids-”moment” samtidigt tänkes som en bestämning av alla de mellanliggande tiderna, vilka på det här sättet har fogats in i varandra – att denna bestämning är omedelbar eller tvärtom helt enkelt medelbar. Och för att genast dra ut konsekvensen till det yttersta: med en sådan uppfattning kan man strikt bestämma en given tid, varunder arbetaren förbrukar sin arbetskraft, som en viss kvantitet samhälleligt arbete, ett moment i produktionsprocessens cykel (där kapitalet existerar i form av produktivt kapital), *ett moment av reproduktionen* av det samhälleliga kapitalet (av den kapitalistiska ackumulationen), och slutligen som *ett moment av det kapitalistiska produktionssättets historia* (ett produktionssätt som strävar efter sin omvandling, hur avlägsen den än är).

Det är på basis av en sådan ideologisk läsning som det är möjligt att karakterisera hela den marxistiska teorin om den ekonomiska strukturen som en *dynamik*. För att försöka ställa Marx mot den klassiska och den moderna politiska ekonomin (medan man ställer in dem på samma område och tillskriver dem ett och samma ”ekonomiska” objekt), har man sålunda kunnat ta upp det här begreppet och göra Marx till en av introduktörerna (och kanske den viktigaste) av den ”dynamiska” teorin i den politiska ekonomin (se t. ex. G.-G. Granger, *Méthodologie économique*, Paris 1955). Därigenom har man kunnat visa, att det i den klassiska och nyklassiska ekonomin finns ett tänkande som kretsar kring den *ekonomiska jämvikten*, dvs. ”statiken” hos den ekonomiska strukturens relationer; hos Marx, däremot, blir studiet av jämvikten bara ett provisoriskt moment med operatorisk giltighet, en förenkling för framställningens skull; det väsentliga föremålet för Marx' analys blir *tiden för den ekonomiska strukturens utveckling* (evolution), vilken analyseras i dess olika komponenter, vilka är Kapitalets olika ”tider”:

”Det specifika föremålet för det marxistiska studiet, den kapitalistiska produktionen, framstår med nödvändighet som en dynamisk process. Det är den kapitalistiska *ackumulationen* som är föremålet

för Kapitalets första bok. Föreställningen om en statisk jämvikt är uppenbart olämplig *a priori* för att beskriva detta fenomen. Kapitalets 'enkla reproduktion' är *redan en process i tiden*; men det är bara en första abstraktion. Systemet karakteriseras just genom 'reproduktionen i progressiv skala', kapitalets ökning och kvalitativa metamorfos genom ackumulationen av mervärde. I sina olika former framstår kriserna som en kronisk sjukdom hos systemet, inte som olyckshändelser. *Helhetsbilden av den ekonomiska verkligheten är sålunda fullständigt dynamiserad*” (G. G. Granger, *Méthodologie économique*, Paris 1955, s. 98; min kurs.).

I en sådan tolkning framstår dynamiken hos det kapitalistiska systemet själv som ett moment, en lokal aspekt av ”hävandet av de ekonomiska lagarnas relativa och utvecklande karaktär”; och man återfinner den struktur hos ”*infogandet av tiderna*” som jag nyss antydde. Begreppen *historia* och *dynamik* blir då dubbelgångare, den ena folklig (historia) och den andra lärd (dynamik), eftersom den andra mycket exakt uttrycker bestämningen av den historiska rörelsen utifrån en struktur. Då blir det möjligt att till dessa två termer ansluta en tredje, termen *diakroni*, som här inte förser en med någon som helst ny kunskap utan bara uttrycker den unika, lineära tids-form, som impliceras i bestämningen av de två tidigare.

Men i verkligheten struntar ju en sådan läsning av Marx fullkomligt i det sätt, varpå tids- och historiebegreppen konstitueras i Kapitalet. Det har gått att ta (eller underförstå) dessa begrepp i deras vanliga dvs. ideologiska – betydelse i en text som Förord till Till kritiken av den politiska ekonomin, den text som vi utgick ifrån: där är deras funktion bara att *mätta in och ange ett teoretiskt fält, som ännu inte har tänkts vad dess struktur beträffar*. Men i analyserna i Kapitalet produceras de separat och på ett särskiljande sätt (så som vi har sett av undersökningen av den *ursprungliga ackumulationen* och av undersökningen av produktionssättets *tendens*): deras enhet förutsätts inte i en uppfattning av tiden i allmänhet som alltid redan är given, utan deras enhet måste konstrueras med utgångspunkt i en skiljaktighet som finns där från början, och som avspeglar den sammansatta karaktären hos den helhet som analyseras. Här kan man generalisera det sätt, varpå Marx ställer problemet om de individuella kapitalens olika cyklers enhet i det samhälleliga kapitalets sammansatta cykel: denna enhet måste konstrueras som en ”sammanflätning” eller ”hopslingring”, vars natur till att börja med är problematisk. Härom skriver Marx:

”Det sätt, varpå det samhälleliga totalkapitalets olika beståndsdelar (varav de enskilda kapitalen bara är självständigt fungerande beståndsdelar) ömsesidigt ersätter varandra i cirkulationsprocessen (såväl med avseende på kapital som på mervärde) – det sättet *framgår inte av de enkla metamorfoshopslingringarna* (Metamorphosenverschlingungen) *i varucirkulationen*, ty dessa hopslingringar är gemensamma för kapitalcirkulationens förlopp och för alla andra varucirkulationer. *Nej, härför fordras andra undersökningsmetoder* (Untersuchungsweise). Hittills har man här nöjt sig med fraser, som vid närmare analys visar sig ingenting annat innehålla än obestämda föreställningar, som helt enkelt har lånats från de metamorfoshopslingringar som hör till all varucirkulation” (Kapitalet II: 86 Sandler; min kurs.).

Vi vet, att denna ”*andra undersökningsmetod*”, som egentligen utgörs av analysen av det samhälleliga totalkapitalets reproduktion, leder till det paradoxala resultatet, att där finns en synkronisk struktur i förhållandet mellan den samhälleliga produktionens olika sektorer, där *cykelns* egna form fullständigt har försvunnit. Endast den metoden gör det likväl möjligt att tänka de olika individuella produktionscyklernas sammanflätning. Den sammansatta enheten mellan den historiska analysens olika ”tider” – de tider som beror av samhällsförhållandenas varaktighet och de tider där samhällsförhållandenas omvandling finns inskriven – är likaså problematisk till att börja med: den enheten måste konstrueras med en ”*annan undersökningsmetod*”.

Det teoretiska avhängighets-förhållandet mellan begreppen *tid* och *historia* blir sålunda *omkastat* i förhållande till den tidigare formen, som hör till den empiristiska eller hegelienska

formen, eller till en läsning av Kapitalet, som implicit återinför empirismen eller hegelianismen. I stället för att historiens strukturer beror av tidens strukturer är det tidens strukturer som beror av historiens. Tidens strukturer och deras specifika skiljaktigheter *produceras i den process, varunder historiebegreppet konstitueras*, som lika många nödvändiga bestämningar av dess objekt. På så sätt blir definitionen av tiden och dess varierade former *explicit* nödvändig; likaså blir nödvändigheten att tänka förhållandet (sammanfogningen) mellan de olika rörelserna och de olika tiderna en grundläggande nödvändighet för teorin.

I Marx' teori kan alltså ett syntetiskt tidsbegrepp aldrig vara något på förhand givet, utan bara ett *resultat*. De tidigare analyserna i denna framställning ger oss möjlighet att i viss utsträckning säga något på förhand om detta resultat och lägga fram en särskiljande definition av de begrepp som hittills har rörts ihop. Vi har sett, att analysen av de förhållanden, som hör till *ett bestämt produktionssätt* och konstituerar dess struktur, måste tänkas som konstituerandet av en teoretisk "synkroni": det är detta som Marx avspeglar i begreppet *reproduktion* när det är tal om den kapitalistiska produktionen. Till denna synkroni hör med nödvändighet analysen av alla de effekter, som är egna för produktionssättets struktur. Vi reserverar alltså begreppet *diakroni* för tiden för *övergången* från ett produktionssätt till ett annat, dvs. en tid som bestäms av ersättandet och omvandlandet av de produktionsförhållanden, vilka utgör strukturens dubbla fogning. Sålunda visar det sig, att de "genealogier", som innefattas i analysen av den ursprungliga ackumulationen, är *element av den diakroniska analysen*: och sålunda har vi en grundval – oberoende av graden av deras teoretiska fullbordan – för *skillnaden* i problematik och metoder mellan de kapitler i Kapitalet som ägnas den ursprungliga ackumulationen och alla de andra kapitlen – en skillnad bortom skiljaktigheter i litterär gångart och form. Denna skillnad är en följd av den stränga distinktionen mellan "synkronin" och "diakronin", och i det föregående har vi stött på ett annat exempel på samma sak som jag skall komma tillbaka till: när jag analyserade formen för de två relationer (ägende, "verklig tillägnelse"), som är egna för det kapitalistiska produktionssättet, och dessa relationers inbördes förhållande, konstaterade vi en "kronologisk förskjutning" när dessa två former upprättades, i det att den kapitalistiska ägandeformen ("kapitalistiska produktionsförhållanden") kronologiskt kommer före den kapitalistiska formen av verklig tillägnelse ("kapitalismens produktivkrafter"). Denna förskjutning hade Marx tänkt i distinktionen mellan arbetets "formella underordning" under kapitalet och dess "verkliga underordning". Jag påpekade då, att denna kronologiska förskjutning *undertrycktes som sådan* i den synkroniska analysen av produktionssättets struktur, som då var likgiltig för teorin. Denna förskjutning, som då rätt och slätt försvinner, kan i själva verket bara tänkas i en teori om diakronin; den utgör *ett problem som är relevant för den diakroniska analysen* (det måste här påpekas, att uttrycken "diakronisk analys" och "diakronisk teori" inte är fullständigt strikta; det vore bättre att säga "analys av (eller teori om) diakronin". För om man tar de två termerna synkroni och diakroni i den mening som jag här föreslår, har uttrycket "diakronisk teori" egentligen ingen mening: varje teori är synkronisk i den mån den framställer en systematisk uppsättning av begreppsliga bestämningar. I en tidigare framställning har Althusser kritiserat distinktionen synkroni-diakroni eftersom den implicerar en *korrelering* av objekt eller aspekter av ett och samma objekt, och han har visat hur distinktionen faktiskt återupptar den empiristiska (och hegelianska) tidsstrukturen, där det diakroniska bara är det närvarandes (det "synkroniskas") tillblivelse. Det framgår direkt, att med det bruk av termerna som här föreslås kan detta inte gälla, eftersom synkronin inte är *ett verkligt närvarande* som är samtidigt med sig självt, utan den teoretiska analysens nu (närvaro), där alla dess bestämningar är givna. Denna definition *utesluter alltså varje korrelering* mellan de två begreppen, av vilka det ena betecknar strukturen hos tankeprocessen, medan det andra betecknar strukturen hos ett

särskilt, relativt självständigt analys-föremål, och endast genom en utvidgning kunskapen om detta).

Den synkroniska analysen av produktionssättet implicerar å sin sida att man klargör flera "tids"-begrepp som funktionellt skiljer sig åt. Alla dessa tider är inte *direkt och omedelbart historiska*: de konstrueras inte med utgångspunkt i den historiska helhetsrörelsen, utan helt oberoende av den och oberoende av varandra. Sålunda konstrueras *tiden för samhälleligt arbete* (som mäter det producerade värdet) med utgångspunkt i distinktionen mellan samhälleligt nödvändigt arbete och samhälleligt icke nödvändigt arbete, en distinktion som vid varje stadium är beroende av arbetets produktivitet och av den proportion, i vilken det samhälleliga arbetet fördelas mellan de olika produktionsgrenarna (se Kapitalet I: 35 ff. Bohman, *Theorien über den Mehrwert* I, kap. 4). Den tiden sammanfaller alltså på intet sätt med den empiriskt iakttagbara tid, varunder arbetaren arbetar. På samma sätt konstrueras den cykliska tiden för kapitalets *omlopp* – med dess olika moment (produktionstid, cirkulations-tid) och egna effekter (regelbundet frigörande av penningkapital, förändring av profitkvoten) – den konstrueras med utgångspunkt i kapitalets metamorfoser och i distinktionen mellan fixt och cirkulerande kapital.

På samma sätt producerar analysen av det kapitalistiska produktionssättets *tendens* begreppet för produktivkraftsutvecklingens beroende av kapitalackumuleringen, alltså begreppet för den tidsart som är egen för utvecklingen av produktivkrafterna i den kapitalistiska produktionen. Endast denna rörelse kan (som jag har föreslagit) kallas en *dynamik*, dvs. en utvecklings-rörelse som finns *inne i* strukturen och tillfredsställande bestäms av denna (ackumulations-rörelsen), och som förverkligas enligt en *rytm* och en *hastighet* som bestäms av strukturen, och som har en nödvändig, oomvändbar *inriktning* och i all oändlighet bevarar (reproducerar) strukturens karakteristika i en annan skala. Den för den kapitalistiska ackumuleringen säregna rytmen finns inskriven i kris-cykeln, medan dess specifika hastighet uttrycker "begränsningen" av produktivkrafternas utveckling, en utveckling som samtidigt (som Marx säger) ökas och saktas in, dvs. den ömsesidiga begränsningen av de två relationerna som sammanfogas i strukturen (kapitalistiska "produktivkrafter" resp. produktionsförhållanden). Rörelsens nödvändiga inriktning består i ökningen av det konstanta kapitalet i förhållande till det variabla kapitalet (ökningen av produktionen av produktionsmedel i förhållande till produktionen av konsumtionsmedel). Bevarandet av strukturens karakteristika påvisas särskilt klart i den rörelse, vari marknaden utvidgas: ett av de medel, som kapitalisten eller en samling kapitalister använder för att motverka profitkvotens fall, består i att utvidga sin marknads omfång (genom "yttre" handel):

"Den *inre* motsägelsen (mellan produktion och konsumtion) söker att utjämna sig genom att utvidga produktionens *yttre fält*. Men ju mer produktivkraften utvecklas, desto mer råkar den i strid med den trånga bas, som konsumtionsförhållandena vilar på" (Kapitalet III: 214 Sandler; min kurs.).

I detta "yttre" äventyr möter alltså den kapitalistiska produktionen alltid sin *inre* begränsning, dvs. den upphör aldrig att bestämmas av sin egen struktur.

Det är *endast* i denna dynamiks "tid" som "åldern" hos den kapitalistiska produktionen, hos en av dess grenar eller hos en samling av dess produktionsgrenar, kan bestämmas: denna ålder mätes just på nivån för förhållandet mellan det konstanta och det variabla kapitalet, dvs. den mätes på kapitalets *inre organiska sammansättning*:

"Det säger sig självt, att ju mer framskriden den kapitalistiska *produktionens ålder* är, desto större är den hopade penningmassan överallt och desto mindre är den proportion som den nya produktionen av guld varje år lägger till denna massa" (Kapitalet II: 425 Sandler; min kurs.).

Denna punkt är mycket viktig, ty den visar, att det bara är i dynamikens ”tid” – som (som jag har sagt) inte omedelbart är historiens tid²⁸ – som det är möjligt att bestämma och uppskatta *utvecklingsmässiga försprång och förseningar*; det är i själva verket bara i denna inre tid, som har en inriktning, som man kan tänka ojämnheter i den historiska utvecklingen som enkla tidsmässiga förskjutningar:

”Det som gäller om olika, på varandra följande utvecklingsstadier i ett land gäller också om olika, samtidigt bredvid varandra existerande utvecklingsstadier i olika länder. I det outvecklade (unentwickelten) landet, där den förstnämnda sammansättningen av kapitalet utgör genomsnittet, vore den allmänna profitkvoten = $66 \frac{2}{3}$, medan den i landet med det andra, mycket högre utvecklingsstadiet vore = 20 %. Skillnaderna i de båda nationella profitkvoterna kunde försvinna och t. o. m. vändas om, om arbetet vore mindre produktivt i det mindre utvecklade landet och ett större kvantum arbete därmed realiserade sig i ett mindre kvantum av samma vara, större bytesvärde i mindre bruksvärde; och arbetaren alltså fick använda en större del av sin tid till reproduktion av sina egna subsistensmedel eller deras värde och en mindre del av tiden till frambringande av mervärde, och levererade mindre merarbete så att mervärdekvoten vore lägre” (Kapitalet III: 184 Sandler; min kurs.)

Konsekvenserna av denna särskiljande bestämning av tiden, och av distinktionen mellan dynamiken och tiden i historien i allmänhet – konsekvenserna av detta för den aktuella problematiken om ”underutvecklingen” (som är ett favorittillhåll för alla teoretiska förvirrelser) kan inte framställas här; men det föregående gör det åtminstone möjligt att peka på dess kritiska betydelse.

Liksom de föregående tiderna bestäms denna dynamikens (tendensens) ”tid” i den *synkroniska* analysen av produktionssättet. Distinktionen mellan *dynamik* och *diakroni* är alltså sträng, och dynamiken kan inte framstå som en bestämning synkronins fält, där den inte hör hemma i den form vari Marx analyserar den. Man kan lätt belysa denna distinktion med en paradox, hämtad från analysen av samhällena ”utan historia” (detta uttryck, som egentligen inte har någon innebörd, anger de samhälleliga strukturer där dynamiken framstår i den säregna formen av en *ickeutveckling*, som t. ex. de indiska kommuner som Marx talar om i Kapitalet I: 311 f. Bohman): den *händelse*, som utgörs av mötet mellan dessa samhällen och de ”västerländska” samhällena vilka är i färd med att övergå till kapitalismen (ett möte i form av erövring, kolonisering eller skilda former av handelsförbindelser), hör uppenbart till dessa samhällens *diakroni*, eftersom den bestämmer – brutalt eller mera långsamt – en omvandling av deras produktionssätt: men den hör på intet sätt till dessa samhällens *dynamik*. Denna händelse i deras historia uppstår *i deras diakronis tid utan att uppstå i deras dynamiks tid*. Där har vi ett gränsfall som klarlägger den begreppsliga skillnaden mellan de två tiderna, och nödvändigheten att tänka deras fogning.

²⁸ Naturligtvis inte ens den *ekonomiska historiens* tid, om man därmed menar den relativt självständiga historien om produktionssättets ekonomiska bas. Detta huvudsakligen av två skäl: 1. en sådan historia, som sysslar med verkliga-konkreta samhällsformationer, undersöker alltid ekonomiska strukturer som domineras av *flera* produktionssätt. Den har alltså ingenting att göra med de ”tendenser”, vilka bestäms av den teoretiska analysen av de isolerade produktionssätten, utan med effekterna av sammansättningen av flera tendenser. Detta avsevärda problem kommer inte in i vår analys' fält, och i nästa avsnitt (det om ”övergångsfaserna”) tar vi bara delvis itu med det. 2. ”Åldern” på den produktion, som vi här talar om, har, som klart framgår, inte en karaktär av *kronologi*, den anger inte att den kapitalistiska produktionen *är gammal*: det är en ålder som man får fram vid en jämförelse mellan olika ekonomiska områden (eller ”marknader”) som är underkastade det kapitalistiska produktionssättet, och dess vikt kommer sig av de effekter som ojämnheten i kapitalets organiska sammansättning för med sig från en region till en annan, eller från en sektor till en annan. Beroende på hur förfinad analysen görs rör det sig om en genomsnittlig organisk sammansättning eller om en differentierad analys av kapitalets organiska sammansättning i varje produktionsgren för sig: man kommer då in på att undersöka de dominans-effekter och effekter av ojämn utveckling som impliceras av ojämnheten i den organiska sammansättningen mellan konkurrerande kapital. Detta är naturligtvis inte vårt syfte här. Jag pekar bara på möjligheten.

Slutligen måste vi alltså lokalisera begreppet historia i förhållande till dessa olika begrepp: kan vi t. ex. – med den gamla periodiserings-problematiken i minnet – göra det identiskt med diakronin? Kan vi säga, att ”historien” är denna diakroni, vars grundläggande teoretiska problem är analysen av *övergångssätten* från en produktionsstruktur till en annan? Nej, säkert inte, ty denna gamla problematik har nu omvandlats. Den definieras inte längre med nödvändigheten att ”stycka upp” den lineära tiden, vilket förutsätter en referens-tids *apriori*. Nu gäller det att teoretiskt kunna tänka *övergångsperiodernas väsen* i deras specifika former, och variationen av dessa former. Problemet med ”periodiseringen” i strikt bemärkelse har alltså avskaffats, eller rättare: det har upphört att tillhöra den vetenskapliga demonstrationen, det som Marx kallar *framställningsordningen* (endast framställningen, *l'exposition*, är vetenskap): periodiseringen som sådan är snarast ett *utforsknings-moment*, dvs. ett moment i den oundgängligen nödvändiga kritiken av de teoretiska materialen och tolkningarna av dem. Historiebegreppet är alltså inte identiskt med något av de särskilda moment som produceras i teorin för att tänka de olika tidsformerna. *Begreppet historia i allmänhet, icke specificerat, är helt enkelt ett angivande av ett problem* som är konstitutivt för ”historieteorin” (den historiska materialismen): det betecknar denna teori i dess helhet som *platsen* för problemet rörande sammanfogningen av de olika historiska tiderna, och variationerna av denna sammanfogning. Denna fogning har inte längre något att göra med den enkla modellen enligt vilken tiderna *infogas* i varandra; den betraktar ”*sammanfallandena*” inte som självklarheter utan som problem: på så sätt kan övergången från ett produktionssätt till ett annat framstå som ett ögonblick då den ekonomiska strukturens tider, den politiska klasskampens tider, ideologins tider etc. kolliderar (*collision*) eller kollaborerar (*collusion, bedrägligt samspelar*). Det gäller att upptäcka hur var och en av dessa tider, t. ex. produktionssättets ”tendens” tid, *blir till* historisk tid.

Men om det allmänna historiebegreppet har som sin egen funktion att ange ett problem som är konstitutivt för historieteorin, då hör det inte – i motsats till de tidigare begreppen – till denna historieteori. *Och begreppet historia är faktiskt inte mer ett begrepp i historieteorin än begreppet ”liv” är ett begrepp i biologin*. Dessa begrepp hör bara till dessa två vetenskapers vetenskapsteori, och som ”praktiska” begrepp hör de till forskarnas praktik, där de tjänar till att ange och pricka in fältet för denna praktik.

4. Övergångsfasernas kännetecken

Här kan jag bara skissa några av de begrepp, som hör till teorin om ”diakronin”, och som gör det möjligt att tänka karaktären hos övergångsperioderna mellan två produktionssätt. Som vi har sett har Marx långtifrån ägnat detta historieteorins andra moment samma teoretiska möda som det första.

Här har jag inget annat syfte än att sammanfatta vad som har uppnåtts.

Analysen av den ursprungliga ackumulationen hör visserligen till den diakroniska undersökningens fält, men *i sig själv* hör den inte till definitionen av övergångsperioderna (till kapitalismen). Analysen av den ursprungliga ackumulationen, analysen av *ursprunget* till det kapitalistiska produktionssättet, företar en genealogisk undersökning element för element, och denna undersökning sträcker sig in i övergångsperioden men går samtidigt tillbaka rakt in i det föregående produktionssättet. De antydningar till definition, som man kan hämta där, skall alltså hänföras till en annan analys: inte analysen av det kapitalistiska produktionssättets *ursprung*, utan av dess *början*, en analys som följaktligen inte företas elementvis utan har sin utgångspunkt i hela strukturen. Särskilt i undersökningen av *manufakturen* har vi ett exempel på en sådan analys av början. Övergångsformerna är i själva verket med nödvändighet själva produktionssätt.

I den första delen av denna framställning, där vi studerade manufakturen som en bestämd form av den verkliga-tillägelse-relationen, en bestämd form av "produktivkrafterna", lämnade jag åt sidan det problem som ställs av den kronologiska *förskjutning* som sker när den kapitalistiska produktionsstrukturen upprättas, den kronologiska förskjutningen mellan bildandet av dess ägandeförhållanden och bildandet av dess specifika "produktivkrafter". Som jag har visat hör inte denna, förskjutning till undersökningen av produktionssättets struktur. Tvärtom *utgör denna förskjutning väsendet hos manufakturen som övergångsform*. De begrepp, som Marx använder för att beteckna denna förskjutning, är begreppen "verklig underordning" och "formell underordning" (av arbetet under kapitalet). Den "formella underordningen", som börjar som hemmaarbetet för en handelskapitalists räkning och slutar med den industriella revolutionen, täcker hela historien om det som Marx kallar "manufakturen".

I storindustrins "verkliga underordning" bestäms arbetarens tillhörighet till kapitalet tvåfaldigt: å ena sidan äger han inte de materiella medlen att arbeta för egen räkning (ägandet av produktionsmedlen); å andra sidan frångår "produktivkrafternas" form honom förmågan att ensam, utanför en organiserad och kontrollerad arbetsprocess under samverkan, sätta de samhälleliga produktionsmedlen i arbete. Den tvåfaldiga bestämningen pekar på en *homologi* i formen av de två relationer som utgör produktionssättets sammansatta struktur: de kan båda karakteriseras som "åtskiljande" av arbetaren och produktionsmedlen. Vilket också är detsamma som att de på samma sätt delar upp sina "bärare", att de för arbetaren, produktionsmedlen och ickearbetaren bestämmer individualitetsformer som täcker varandra. Arbetarna, som i produktionsprocessen står i ett förhållande till produktionsmedlen som präglas av fullständigt ickeägande, bildar ett kollektiv som täcker den "kollektivarbetare" som är i stånd att sätta storindustrins "församhälleligade" produktionsmedel i arbete, och därigenom verkligen tillägna sig naturen (arbetsföremålen). Under namnet "verklig underordning" återfinns vi alltså här det som Marx hade infört i Förord till Till kritiken av den politiska ekonomin som "*korrespondens*" mellan produktionsförhållandena och produktivkrafterna. Vi kan alltså precisera i vilken mening man måste förstå termen "korrespondens". Eftersom de två relationer, mellan vilka det råder homologi, båda tillhör samma nivå och utgör produktionsstrukturens sammansatthet, kan denna "*korrespondens*" inte innebära ett förhållande som går ut på att den ena av dessa två översätter eller reproducerar den andra (produktivkrafternas form översätts/reproduceras av produktionsförhållandenas form): det är inte den ena av dem som är "underordnad" den andra, det är arbetet som är "underordnat" under kapitalet, och denna underordning är "verklig" när den på detta sätt är tvåfaldigt bestämd. Korrespondensen ligger alltså helt och hållet i det faktum att där förekommer *en enda* uppdelning av produktionsstrukturens "upprätthållare", och i det som jag har kallat relationernas *ömsesidiga begränsning*. Samtidigt visar det sig, att denna korrespondens till sitt väsen är helt och hållet skild från all "korrespondens" mellan *olika nivåer i samhällsstrukturen*; korrespondensen upprättas i strukturen hos en särskild nivå (produktionen) och är helt avhängig av den.

I den "formella underordningen", däremot, bestäms arbetarens tillhörighet till kapitalet bara av hans fullständiga ickeägande av produktionsmedlen, men alls icke av produktivkrafternas form, vilka fortfarande är organiserade enligt hantverksmässiga principer. Återgången till hantverket är inte utesluten för varje arbetare. Det är därför som Marx säger, att arbetarens tillhörighet till kapitalet här fortfarande är "tillfällig": "På liknande sätt tycktes kapitalets herradöme över arbetet bara ha en formell och nästan tillfällig karaktär. Arbetaren arbetar då på kapitalets order därför att han har sålt sin arbetskraft; han arbetar bara för kapitalet därför att han inte har de materiella medlen att arbeta för egen räkning" (franska upplagan; tyska uppl.: "På liknande sätt tycktes kapitalets herradöme över arbetet bara vara en formell följd av

att arbetaren arbetar för och under kapitalisten i stället för att arbeta åt sig själv"; Kapitalet I: 288 Bohman).

Men denna frånvaro av ägande av produktionsmedlen för den direkte arbetaren är ingalunda "tillfällig": den är resultatet av den ursprungliga ackumulationens historiska process. Under dessa betingelser finns det egentligt talat ingen homologi mellan de två relationernas former: i manufakturen sätts produktionsmedlen fortfarande i arbete av individer i strikt mening, även om deras delprodukter måste sammanföras för att bilda ett bruksföremål på marknaden. Man får då säga, att formen för produktionssättets "sammansatthet" *antingen kan vara korrespondens eller ickekorrespondens* mellan de två relationerna, mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena. I den senare formen, som tillkommer övergångsfaserna liksom manufakturen, antar förhållandet mellan de två relationerna inte längre formen av ömsesidig begränsning, utan blir *en omvandling av den ena genom den andras' effekt*: det är detta som påvisas av analysen av manufakturen och av den industriella revolutionen, där produktionsförhållandenas kapitalistiska natur (nödvändigheten att skapa mervärde i form av relativt mervärde) bestämmer och reglerar produktivkrafternas övergång till deras specifikt kapitalistiska form (den industriella revolutionen framstår som en metod att skapa relativt mervärde utöver alla på förhand fastställda gränser). "Reproduktionen" av denna specifika sammansatthet är reproduktionen av denna effekt som en relation utövar på en annan.

När det gäller korrespondensen och ickekorrespondensen visar det sig alltså, att de två relationernas förhållande aldrig kan analyseras i termer av överföring eller översättning (även vanställd sådan) av den ena i den andra, utan bara *i termer av inverkan och verkningsätt*. I det ena fallet begränsar de två relationernas verkan varandra ömsesidigt, i det andra omvandlas den ena relationen genom den andras verkningsätt: (minimistorleken av kapital i enskildas händer) "framstår nu som den materiella betingelsen för att de många splittrade och inbördes oberoende, individuella arbetsprocesserna skall förvandlas till en kombinerad samhällelig arbetsprocess" (Kapitalet I: 288 Bohman).

Det som ibland har kallats "korrespondens-lag" mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena skulle alltså hellre, som Charles Bettelheim föreslår, kallas "lag för den nödvändiga korrespondensen eller ickekorrespondensen mellan produktionsförhållandena och produktivkrafternas karaktär" (Les cadres socio-économiques et l'organisation de la planification sociale, Problèmes de planification 5, École pratique des Hautes Études, Paris 1965). På så sätt uttrycker man, att "korrespondenslagen" har som sitt speciella syfte att bestämma effekter inom produktionsstrukturen samt det varierande sättet för denna bestämning, icke en *uttrycks*-relation, som bara är baksidan av en mekanisk kausalitet.

Det är formen för denna inre korrespondens i produktionsstrukturen som sedan "korrespondens"-sättet *mellan samhällsstrukturens olika nivåer* i sin tur beror av – något som man rättare har kallat ett fognings-sätt för dessa nivåer. I det föregående har vi redan mött denna fogning i två former: *å ena sidan* i bestämningen av den "sista instans" som är bestämmande i samhällsstrukturen och som beror av den kombination som är egen för det ifrågavarande produktionssättet; *å andra sidan* (på tal om formen på de produktivkrafter som är egna för kapitalet och det sätt varpå vetenskapen kommer in i deras historia) som bestämningen av de *gränser*, inom vilka en praktiks effekt kan modifiera en annan som den är relativt självständig till. På så sätt bestäms det sätt, varpå vetenskapen kommer in i den ekonomiska produktionens praktik, genom den nya form som är egen för "produktivkrafterna" (enhet arbetsmedel – arbetsföremål). Den särskilda formen för korrespondensen beror på strukturen hos de två praktikerna (produktionspraktiken, den teoretiska praktiken): här antar den formen av en *tillämpning* av vetenskapen, under de betingelser som bestäms av den ekonomiska strukturen.

Vi kan generalisera denna typ av förhållande mellan två relativt självständiga instanser, ett förhållande som t. ex. återfinns i förhållandet mellan *den ekonomiska praktiken* och *den politiska praktiken*, i klasskampens former, i juridikens former, i statsformen. Marx' antydningar är här mycket mer exakta, fastän Kapitalet inte innehåller någon teori om klasskampen, juridiken eller staten för sig själv. Också här analyseras korrespondensen som det sätt, varpå en praktik kommer in inom de gränser som bestämts av en annan. Samma med det sätt varpå *klasskampen* kommer in ("intervenerar") inom de gränser som bestäms av den ekonomiska strukturen: i kapitlen om *arbetsdagen* och *arbetslönen* (bok 1, kap. 8 resp. 16) visar Marx, att arbetsdagens och arbetslönens storlek underkastas en variation som inte bestäms av strukturen utan rätt och slätt beror på styrkeförhållandena. Men variationen sker bara inom vissa gränser (Grenzen), som är fastställda i strukturen: på så sätt har den en självständighet som bara är relativ. Samma med det sätt varpå juridiken och staten kommer in i den ekonomiska praktiken, något som Marx analyserar med *fabrikslagstiftningen* som exempel (bok 1, kap. 13): statens sätt att komma in bestäms på ett tvåfaldigt sätt: genom dess allmängiltiga form, vilken hänger ihop med juridikens speciella struktur, och genom sina effekter, vilka dikteras av själva den ekonomiska praktikens nödvändiga krav (lagarna om familjen och undervisningen reglerar barnarbetet osv.).

Inte heller i det här fallet återfinner vi alltså något transponerings-, översättnings- eller enkelt uttrycksförhållande mellan samhällsstrukturens olika instanser. Deras "korrespondens" kan bara tänkas på basis av deras relativa självständighet, på basis av deras egen struktur, såsom *det system av den här sortens interventionssätt*, dvs. systemet av de sätt varpå en praktik kommer in i en annan (här pekar jag naturligtvis bara på platsen för ett teoretiskt problem, jag producerar ingen kunskap). Dessa interventioner är av det slag som jag pekat på, och följaktligen är de till sin princip *icke omvändbara*: de former vari juridiken kommer in i den ekonomiska praktiken är inte identiska med de former vari den ekonomiska praktiken kommer in i den juridiska praktiken, dvs. de är inte identiska med de *effekter* som en omvandling, dikterad av den ekonomiska praktiken, kan ha på det juridiska systemet (och i kraft av själva sin systematiska karaktär (som också den utgör ett system av inre "begränsningar")). Likaså står det klart, att klasskampen inte kan reduceras till kampen för lönen och arbetsdagen, 'vilket bara är *ett* moment i den (att göra detta moment till något självständigt och enbart ta hänsyn till det i arbetarklassens politiska praktik är kännetecknande för "ekonomismen", som just gör gällande att man kan reducera alla de ickeekonomiska instanserna i samhällsstrukturen till blotta avspeglingar, transponeringar eller "fenomen" av den ekonomiska basen). Nivåernas "korrespondens" är sålunda inte en enkel relation, utan en sammansatt uppsättning av "interventioner".

Nu kan vi komma tillbaka till problemen om övergången från ett produktionssätt till ett annat, på basis av den *särskiljande (differentiella) analysen* av statens, juridikens och den politiska maktens "interventionssätt" i det upprättade produktionssättet och i övergångsfasen. Denna särskiljande analys finns implicit innefattad i analyserna av fabrikslagstiftningen (Kapitalet I: 419-39 Bohman) och i analyserna av den blodtörstiga lagstiftningen mot de exproprierade som hörde till den ursprungliga ackumulationen (Kapitalet I: 646-653 Bohman). I stället för en intervention som är reglerad av produktionssättet visar oss den ursprungliga ackumulationen hur den politiska praktiken i olika former intervenerar, varvid resultatet blir att produktionssättets gränser *omvandlas* och *fastslås*: "Den nya uppåtsträvande bourgeoisin behöver och använder statsmakten för att reglera arbetslönen, dvs. för att hålla arbetslönen inom de gränser, som dikteras av hänsyn till profiten, för att förlänga arbetsdagen och för att hålla arbetaren själv i normalt beroende av kapitalet. Detta är en av de viktigaste sidorna i den s. k. ursprungliga ackumulationen" (Kapitalet I: 649 Bohman).

”Dessa metoder (de olika metoder för ursprunglig ackumulation som den kapitalistiska epoken frambringar) stöder sig delvis på det brutalaste våld, så t. ex. kolonialsystemet. Men alla använder statsmakten, samhällets organiserade och koncentrerade makt, för att på konstlad väg (treibhausmässig) befordra övergången från feodalt till kapitalistiskt produktionssätt och för att förkorta övergångstiden. Våldet är födslohjälpen för varje gammalt samhälle som går havande med ett nytt” (Kapitalet I: 660 f. Bohman).

Under övergångsperioden är inte de rättsliga formerna, den statliga politikens former (som tidigare) anpassade (fogade inom produktionsstrukturens säregna gränser), utan *förskjutna* i förhållande till den ekonomiska strukturen: samtidigt som analysen av den ursprungliga ackumulationen visar våldet som ekonomisk agent, visar den också, att *rätten* och statsformerna *kommer före* den kapitalistiska ekonomiska strukturens former. Man kan översätta denna förskjutning genom att säga, att korrespondensen här återigen framstår för oss i form av *ickekorrespondens* mellan de olika nivåerna. Under en övergångsperiod råder det ”icke-korrespondens”, därför att den politiska praktikens interventionssätt inte bevarar gränserna och producerar sina effekter under deras bestämning, utan placerar om dem och omvandlar dem. Det finns alltså inte någon allmän form av korrespondens mellan nivåerna, utan bara en variation av former, och dessa former är beroende av den grad av självständighet som den ena instansen har i förhållande till den andra (och i förhållande till den ekonomiska instansen), och av det sätt, varpå de ömsesidigt griper in i varandra.

Jag skall avsluta dessa mycket schematiska antydningar med att påpeka, att teorin om *förskjutningarna* (i den ekonomiska strukturen, mellan instanserna) och om formerna för ickekorrespondensen aldrig är möjlig annat än genom en *tvåfaldig referens* till de två produktionssättens struktur, i den mening som definierats i början av denna framställning. När det t. ex. gäller manufakturen är definitionen av ickekorrespondensen beroende av definitionerna av de individualitetsformer som å ena sidan bestäms i hantverket, å andra sidan i det kapitalistiska ägandet av produktionsmedlen. På samma sätt kräver förståelsen av det sätt, varpå *rätten kommer före*, kunskap om såväl den politiska praktikens strukturer i det föregående produktionssättet som kunskap om den kapitalistiska strukturens element. Bruket av våld och dess reglerade former (genom att staten och rätten kommer in) är beroende av den form och den funktion som tillkommer den politiska instansen i det feodala samhället.

Övergångsperioderna karakteriseras alltså samtidigt av former av ickekorrespondens och av den *samtidiga existensen* av flera produktionssätt. Sålunda är manufakturen (ur dess produktivkrafters synvinkel) inte bara en kontinuerlig förlängning av hantverket, den förutsätter också att hantverket dröjer kvar i vissa produktionsgrenar (Kapitalet I: 317 ff. Bohman), och den utvecklar det t. o. m. vid sidan av sig själv (I: 307, 315 Bohman). Manufakturen är alltså aldrig *ett* produktionssätt, utan dess enhet är två produktionssätts samexistens och hierarki. Däremot sprider sig storindustrin snabbt från en produktionsgren till alla de andra (I: 332 Bohman). Sålunda visar det sig, att *förskjutningen* mellan relationerna och instanserna i övergångsperioderna bara återspeglar *samexistensen av två* (eller flera) *produktionssätt i en och samma ”samtidighet”*, och den *enas dominans över den andra*. På så sätt bekräftas att problemen om diakroni också de måste tänkas i en teoretisk ”synkroni” problematik: problemen om övergången och övergångsformerna mellan ett produktionssätt till ett annat är problem om en mer allmän synkroni än den som gäller produktionssättet självt (enligt Lenin fanns det i Ryssland vid början av övergångsperioden till socialismen upp till fem samtidigt existerande produktionssätt, olikmässigt utvecklade och organiserade i en dominans-hierarki). Analysen av dessa *dominans-förhållanden* har Marx bara skisserat, och den analysen utgör ett av de viktigaste fält som står öppna för hans efterföljares forskningsarbete.

Som vi ser utmynnar vår framställning i *öppna* problem, och den kan inte göra anspråk på mer än att antyda eller producera öppna problem, som det inte är möjligt att utan nya, fördjupade forskningsarbeten lägga fram lösningar på. Det kan inte vara på annat sätt när man betänker att Kapitalet, som är föremålet för vår reflexion, lägger grunden till en ny vetenskaplig disciplin, dvs. *öppnar ett nytt fält* för den vetenskapliga forskningen. I motsats till den slutna karaktär, som präglar ett ideologiskt områdes struktur, är denna *öppenhet* typisk för ett vetenskapligt fält. Om vår framställning har någon innebörd så kan den bara gå ut på att framställningen så långt det är möjligt definierar den teoretiska problematik som inviger och öppnar detta fält; att den igenkänner, bestämmer och formulerar de problem som Marx redan har ställt och löst; och att den

detta nyförvärv, i Marx' begrepp och analysformer, slutligen upptäcker allt som kan ge oss möjlighet att bestämma och ställa de nya problem som av sig själva avtecknar sig i analysen av de redan lösta, eller också avtecknar sig mot horisonten för det fält som Marx redan har utforskat. Den öppna karaktären hos detta fält är detsamma som existensen av dessa problem *som återstår att lösa*.

Jag vill tillägga, att det inte är någon slump att vissa av dessa problem, som vi ställer med utgångspunkt enbart i läsningen av Kapitalet, alltså ett hundraårigt verk, just idag kan vara av direkt intresse för den samtida ekonomiska och politiska praktiken. I den teoretiska praktikens problem är det aldrig fråga om annat än andra praktikers problem och andra praktikers uppgifter; och i den teoretiska praktiken förekommer de i den form som är egen för teoretiska problem, dvs. i form av produktion av begrepp, vilka kan ge kunskap om dem.